

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 37 2007

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 37 2007

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havebrugshistorisk Selskab

2007

Udgiver og ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek,
Dyrlægevej 10, 1870 Frederiksberg C. Giro 41 69 47 6

Redaktion: Finn T. Sørensen, Jette Abel og Anette Tonn-Petersen.

Bestyrelse: Jette Abel (formand), Anette Tonn-Petersen, Elisabeth Skogstad Hansen (kasserer),
Else Michelsen, Richard Hare, Jens Hendeliowitz og Finn T. Sørensen

Abonnement:

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 200,00 kr.

For udenlandske medlemmer 230 kr. Livsvarigt medlemskab 2000 kr.

Tidligere meddelelser, der hidtil er kommet med ét nummer årligt, kan erhverves til nedsat pris indtil videre
kr. 50,00 pr. stk. for medlemmer og kr. 100,00 pr. stk. for ikke-medlemmer.

Trykt med økonomisk støtte fra:

Undervisningsministeriet via Tips- og lottomidlerne og
De danske Haveselskaber.

ISBN 87-88241-30-5

ISSN 0107-895X

Forsidevignet: Forår.

Stik efter originalmaleri af Pieter Bruegel (1525/30-1569), graveret af Pieter van der Heyden og publiceret af Jerome Cock 1570.

Tekst: Marts, April, Maj er forårs månederne. Forår lig barndom. Om foråret er Venus klædt i blomsterranker.

Indholdsfortegnelse

Bernt Løjtnant: Aldersrekorder for reliktpanter	4
Jacob Fischer: At have en herregårdshave	15
Annie Christensen: Vand i historiske haver – Gisselfeldhaven gennem 500 år .	23
Bernt Løjtnant: Bevaringsværdige gén-pools af reliktpanter	33
Små meddelelser	
Johan Lange, professor, dr.phil. 1. marts 1911 – 5. maj 2007	38
Professor Sven-Ingvar Andersson, 1927 - 2007	40
Danmarks første Landskabsarkitekt, Asger Ørum-Larsen fylder 95 år	41
Bog anmeldelser	
John Henriksen: Dronning Ingrid's køkkenhave....i Gråsten Slotshave	42
G.N. Brandt (red.): Den klassiske danske ROSENBOG	44
Morel, J.-P., J.T. Juan & J.C. Matamala (red.): The archaeology of crop fields and gardens.	45
Jørgensen, Per M. (red.): Botanikkens historie i Norge	46
Olof Kåhrström: FRÅN PIER DE' CRESCENZI TILL ALBRECHT THAER	47
Ekskursionsberetninger	
Aftenbesøg på Mariebjerg Kirkegård i Gentofte kommune den 6. juni 2007 .	49
Eftersommerekursionen d. 15-16. september 2007 til Falster og Lolland . . .	51
Forfattervejledning	57

Aldersrekorder for reliktpanter

Age records of relic plants

Keywords: Medieval relic plants, medieval castles, first records, history, Denmark.

Bernt Løjtnant*

Abstrakt

Kendskabet til indførsel og dyrkning af en række kulturplanter er oftest baseret på skriftlige kilder. Forfatteren har registreret relik floraen fra 300 middelalderlige borgruiner i Danmark. For 54 af disse borge har man kendskab til tidspunktet for deres nedlæggelse, og derved får man en angivelse af, hvornår de fundne reliktpanter blev dyrket. Således aldersdateres 37 reliktpanter ud fra borgnedlæggelser til ældre tider, end de trykte kilder angiver.

Abstract

The sources for information about the introduction and cultivation of plants are often written records. In this paper the author has registered the relic flora from 300 medieval castles in Denmark. For 54 of these we know the precise date of the destruction of the castle in question which allows us to establish the latest possible date of cultivation. In the case of 37 relic plants comparison of dates in written records and dates of castle destruction suggest that cultivation of these plants must have been earlier than previously thought.

Allerede Jens Lind (1918) var inde på, at reliktpanter kunne aldersdateres. Således måtte reliktpanterne ved Bønnet Slotsruin være fra før 1700, da slottet brændte – slottet blev ikke genopført. Tilsvarende skriver Lange (2000) om blandt andet Italiensk Skilla (*Hyacinthoides italica*), at denne ved Kærstrup Borgruin må være fra før 1630, da borgen blev fraflyttet. Denne metode har forfatteren systematiseret.

Nedenfor aldersdateres 37 relikarter ved hjælp af tidspunkter for borgnedlæggelser. Der er i alle tilfælde tale om aldersrekorder i forhold til Lange (2000).

Det er især ægte levende fortidsminder som aldersdateres; det vil sige indførte arter, som står som meget gamle (middelalderlige) relikter.

Johan Lange aldersdaterer over 5000 arter – alle indførte kulturplanter. Det sker primært på grundlag af skrevne kilder, såvel publicerede som ikke publicerede. Botanikeres oplysninger om fund af makrofossiler anvendes også, se Jensen (1985)

og (1986). Hertil kommer Ødum's (1965 og 1978) aldersdateringer af dvaleplanter gennem C14-analyser. Johan Lange angiver flere steder førsteomtalen som netop det år, da planten blev indført til landet. For alle middelalder-arterne gælder det dog, at de sagtens kan have været i landet meget længe (århundreder), inden de første gang omtales i den meget sparsomme botaniske litteratur fra middelalderen.

Alm. Katost (*Malva sylvestris*). Alm. Katost er indført. Lange (2000) omtaler ikke Alm. Katost, skønt den er en gammel, indført kulturplante. Registreret ved Bastrup Stenhus, som blev forladt ca. 1250. Også fundet ved borgen på Sprogø, som blev nedlagt i 1200-tallet.

Alm. Katost er almindelig som reliktp. Arten blev anvendt som lægeplante og køkkenurt.

Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*). Bredbladet Klokke er både indigen og indført. Arten omtales ikke af Lange. Registreret ved Bjørnkær, som blev nedlagt inden 1400-tallet. Dog muligvis spontan ved Bjørnkær. Som sikkert dyrkningslevn står arten ved Byholm, som blev nedrevet 1617.

Bredbladet Klokke forekommer hist og her som gammel reliktp. Arten blev især anvendt som prydblade og køkkenurt og måske også som farveplante.

Bukketorn (*Lycium barbarum*). Bukketorn er indført. Lange fører Bukketorn tilbage til 1700. Arten står ved Hammershus, som forfaldt efter 1660. De Bukketornklædte tangdiger i Æbeltoft er i øvrigt også mere end 300 år gamle.

Bukketorn er sjælden som meget gammelt kulturlevn. Arten anvendtes som hegnsplante.

Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*). Cypres-Vortemælk er indført. Med sikkerhed kan Lange kun føre Cypres-Vortemælk tilbage til 1837. Arten står ved Dronningholm, som forfaldt efter 1540'erne.

Cypres-Vortemælk forekommer hist og her som gammelt kulturlevn. Arten blev anvendt som lægeplante og prydblade.

Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*). Dansk Ingefær er både indigen og indført. Arten er ikke medtaget af Lange. Dansk

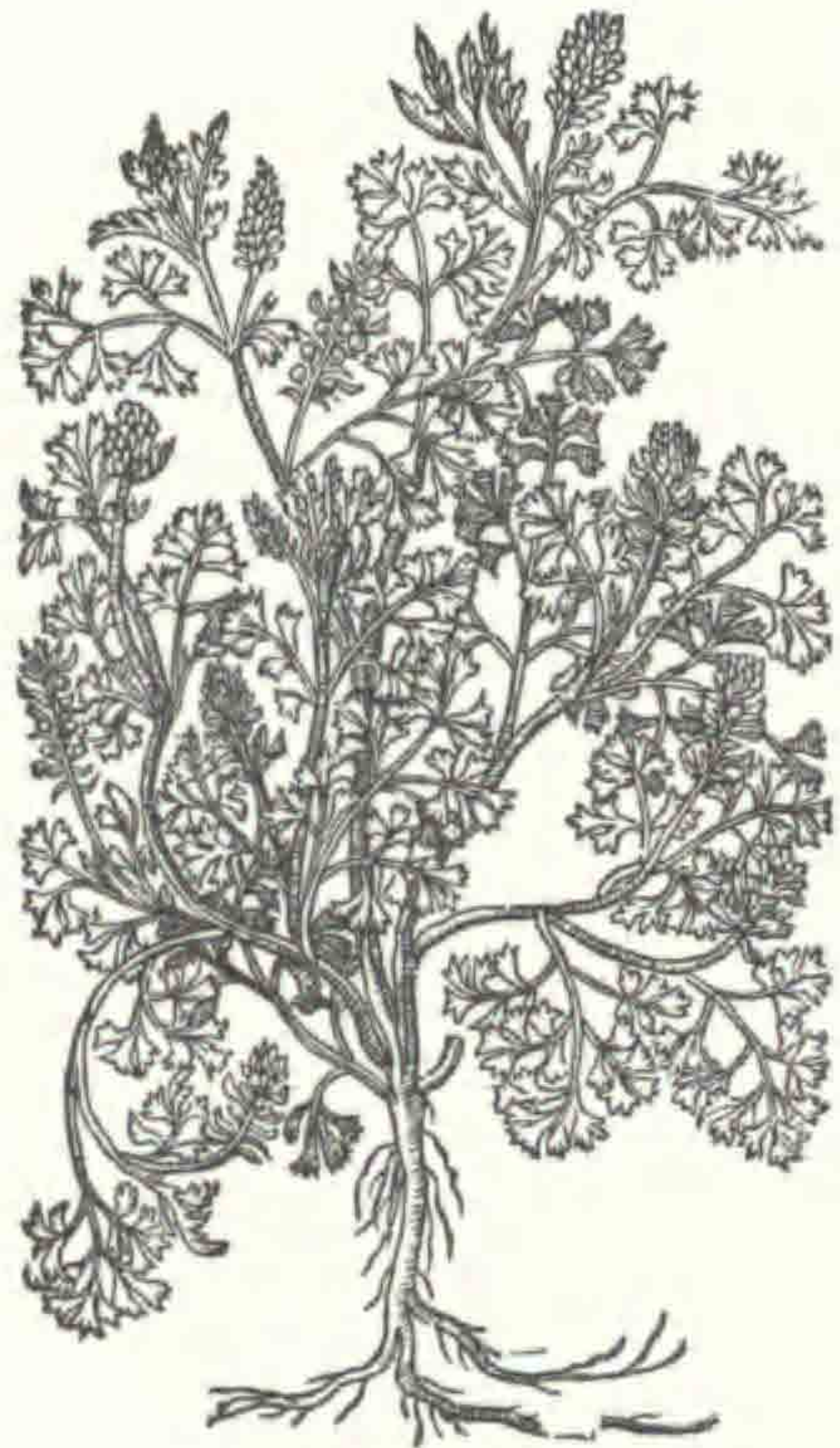

Fig.1. Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) kan ved Kalø føres tilbage til før 1670'erne. Illustration fra Paulli (1648).

Ingefær står ved Refshaleborg, der blev ødelagt i 1256. Dansk Ingefær er dog muligvis spontan ved Refshaleborg. Det er den derimod ikke ved Bygholm, som blev nedbrudt 1617.

Dansk Ingefær forekommer hist og her som gammel relik. Arten blev især anvendt som lægeplante, køkkenurt og krydderurt og vel også som prydblade.

Dunet Gedeblad (*Lonicera xylosteum*). Dunet Gedeblad er både indigen og indført. Arten er ikke omtalt af Lange. Som gammel kulturrelik står den dog f.eks. ved Gl. Obdrupgård samt ved Kærstrup, som blev forladt i 1630.

Dunet Gedeblad er sjælden som gammel relik. Anvendt som sirbusk.

Døvnælde (*Lamium album*). Døvnælde omtales ikke af Lange, skønt der er tale om en meget gammel indført (og indslæbt?) kulturplante. Står ved Jungshoved, som blev ødelagt 1658-60.

Døvnælde er almindelig som kulturrelik. Arten blev især anvendt som lægeplante, køkkenurt og som bifoderplante.

Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*). Filtet Kongelys er indført og måske sjældent også indigen. Lange refererer, at arten er påvist arkæologisk fra 1200-tallet. Står ved Refshaleborg, som blev ødelagt i 1256. Filtet Kongelys står også ved Sminge Klosterruin. Sminge Kloster blev nedlagt i 1166.

Filtet Kongelys forekommer hist og her som relik. Arten blev især anvendt som lægeplante, teknisk plante, farveplante, kosmetikplante og som teplante.

Fingerbøl (*Digitalis purpurea*). Fingerbøl er indført. Lange kan med sikkerhed kun føre Fingerbøl tilbage til 1647. Arten står ved Gurre, som forfaldt i 1500-tallet. Står også på Drost Peders Høj, som formentlig blev opgivet før 1400.

Fingerbøl er ret almindelig som relik. Arten blev anvendt som prydblade og lægeplante.

Fliget Brombær (*Rubus laciniatus*). Fliget Brombær er indført. Lange kan kun føre Fliget Brombær tilbage til 1845. Arten står ved Gl. Hagsholm, som blev nedbrudt 1765.

Fliget Brombær forekommer kun sjældent som relik. Anvendt som bærbusk.

Glat Burre (*Arctium lappa*). Glat Burre er både indført og tilfældigt indslæbt og måske også indigen. Arten omtales ikke af Lange. Står som gammel kulturrelik ved blandt andet Bastrup (forladt ca. 1250) og ved Refshaleborg (ødelagt 1256).

Glat Burre er almindelig som relik. Arten blev især anvendt som trolddomsplante, teknisk plante, lægeplante og som køkkenurt.

Gul Burre (*Arctium nemorosum* ssp. *pubens*). Gul Burre er formentlig både indigen og indført. Gul Burre omtales ikke af Lange. Arten står ved Kalø Slot, som blev nedbrudt og forladt efter 1670'erne.

Gul Burre er meget sjælden som relik. Arten anvendtes som Glat Burre.

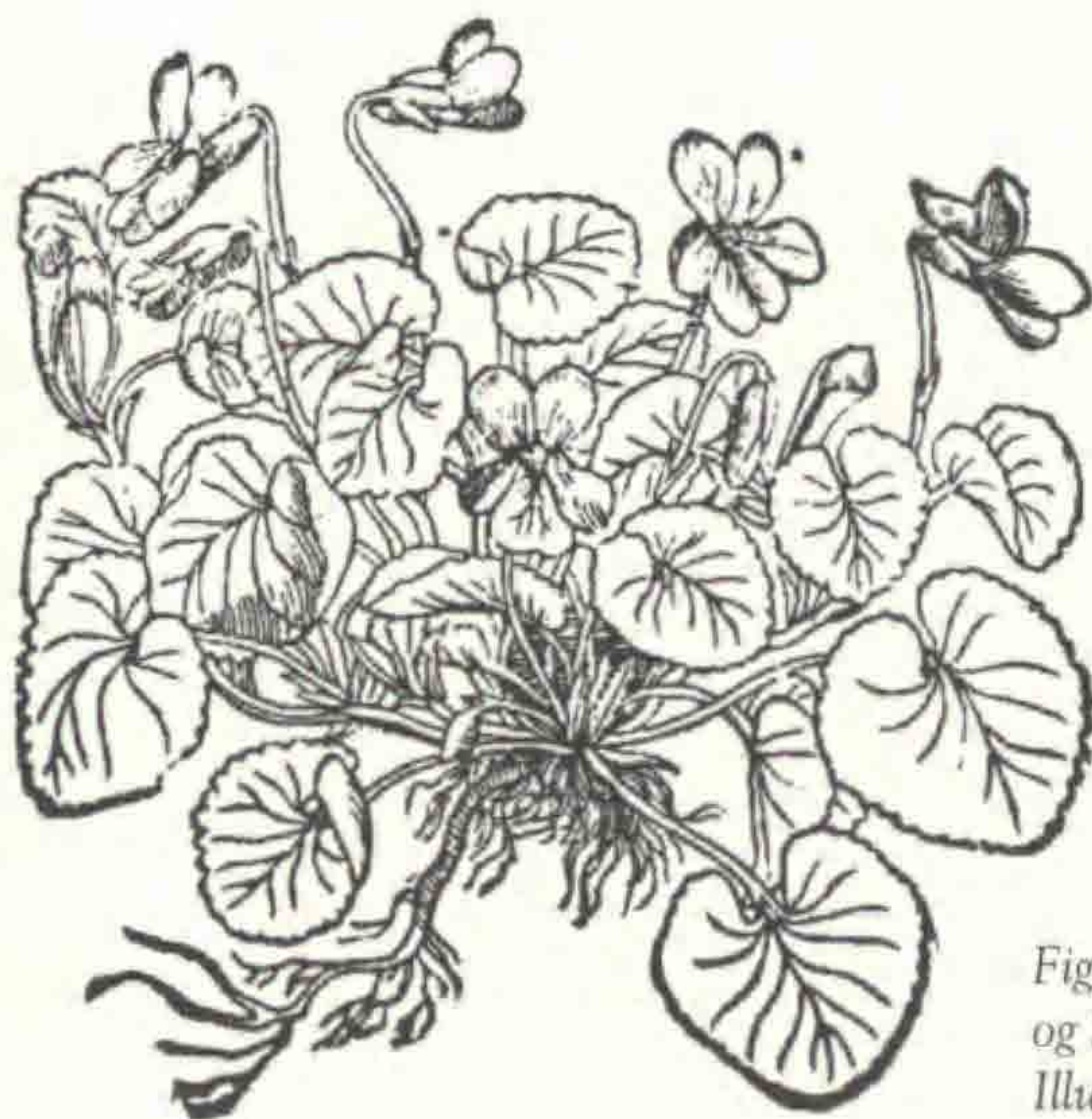

Fig. 2. Marts-Viol (*Viola odorata*) kan ved Bastrup og Sprogø føres tilbage til 1200-tallet.
Illustration fra Paulli (1648).

Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*). Gærde-Kørvel omtales ikke af Lange, skønt der er tale om en indført (og tilfældig indslæbt?) kulturplante. Arten står ved Kalø Slot, som blev nedbrudt og forladt efter 1670'erne.

Gærde-Kørvel er ret sjælden som kulturrelikt. Arten anvendtes vel som køkkenurt og måske også som lægeplante.

Have-Ribs (*Ribes rubrum* ssp. *sylvestre*). Have-Ribs er indført og muligvis også sjældent indigen. Lange kan kun føre Ribs tilbage til 1647. Ribs står ved Bjørnkær, som gik af brug inden 1400-tallet.

Ribs forekommer kun ret sjældent som relikt. Ribs blev anvendt som bærbusk og lægeplante.

Kalmus (*Acorus calamus*). Kalmus er indført. Lange omtaler Kalmus fra midten af 1400-tallet. Arten står ved Vardehus, som blev ødelagt 1439.

Kalmus optræder hist og her som meget gammel relikt. Kalmus havde anvendelse som lægeplante, snapseurt og veterinærplante.

Klokke-Skilla (*Hyacinthoides non-scripta*). Klokke-Skilla er indført. Lange fører arten tilbage til 1650'erne. Arten står ved Kærstrup, som blev forladt 1630.

Klokke-Skilla er hyppig som relikt. Anvendtes som prydblade.

Kæmpe-Rejnfan (*Chrysanthemum macrophyllum*). Kæmpe-Rejnfan er indført. Lange fører arten tilbage til 1799. Arten står ved Hagenskov, som forfaldt efter 1741.

Kæmpe-Rejnfan er sjælden som relikt. Anvendtes som prydblade.

Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*). Læge-Hundetunge er indført. Lange fører arten tilbage til begyndelsen af 1400-tallet. Læge-Hundetunge står ved Bastrup, som blev forladt omkring 1250.

Læge-Hundetunge findes hist og her som relik. Arten anvendtes som lægeplante og farveplante.

Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*). Læge-Jordrøg omtales ikke af Lange, skønt der er tale om en meget gammel, indført kulturplante. Står ved Kalø, som blev nedbrudt og forladt efter 1670'erne. Arten er hyppig som dvaleplante i udgravninger af klostre og borge, hvor arten formentlig er middelalderlig. Læge-Jordrøg er eksempelvis registreret ved udgravninger af Øm Kloster og Tønderhus.

Læge-Jordrøg optræder hist og her som relik. Arten anvendtes som lægeplante, hallucinogen plante og trolddomsplante.

Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*). Læge-Oksetunge er indført samt tilfældigt indslæbt. Lange fører arten tilbage til tidlig middelalder. Omtrent så gammel er forekomsten ved Bastrup, som blev forladt ca. 1250.

Læge-Oksetunge er hyppig som relik. Arten anvendtes især som lægeplante.

Marts-Viol (*Viola odorata*). Marts-Viol er indført. Lange fører Marts-Viol tilbage til ca. 1300. Marts-Viol står ved Bastrup og Sprogø. De to borge blev forladt henholdsvis ca. 1250 og engang i 1200-tallet.

Fig.3. Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) kan ved Sprogø føres tilbage til 1200-tallet. Illustration fra Paulli (1648).

Marts-Viol er almindelig som kulturrelik. Arten anvendtes som prydblade, bifoderplante, duftplante og som lægeplante.

Matrem (*Tanacetum parthenium*). Matrem er indført. Lange fører Matrem tilbage til 1400-tallet. Matrem står i en af Vesborgs voldgrave. Vesborg begyndte at skride i havet i slutningen af 1300-tallet.

Matrem er ret almindelig som relik. Anvendtes som lægeplante og prydblade.

Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*). Mørk Kongelys, som både er indigen og indført, omtales ikke af Lange. Mørk Kongelys står ved Bastrup, som blev forladt ca. 1250. Arten er dog muligvis spontan ved Bastrup. Forekommer som dvaleplante i udgravninger ved Øm Klosterruin. Øm Kloster blev nedlagt kort efter reformationen.

Mørk Kongelys er ret almindelig som relik. Arten anvendtes som teplante, lægeplante, farveplante og kosmetikplante.

Natviol (*Hesperis matronalis*). Natviol er

indført. Lange fører Natviol tilbage til 1546. Arten står ved Bastrup, som blev forladt ca. 1250.

Natviol forekommer hist og her som relik. Anvendtes især som duftplante og prydblade.

Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*). Panter-Gemserod (Hjerterbladet Gemserod) er indført. Lange fører Panter-Gemserod tilbage til 1630. Arten står ved Gurre (teglovnene). Gurre forfaldt i 1500-tallet. Står også ved Bygholm, som blev nedbrudt 1617.

Panter-Gemserod er temmelig sjælden som relik. Anvendtes som prydblade, bifoderplante og som lægeplante.

Pastinak (*Pastinaca sativa*). Pastinak er indført. Lange fører med tvivl Pastinak tilbage til ca. 1450. Pastinak står ved Bastrup, som blev forladt ca. 1250.

Pastinak forekommer hist og her som relik. Arten anvendtes som køkkenurt, lægeplante og trolddomsplante.

Ramsløg (*Allium ursinum*). Ramsløg, som både er indigen og indført, omtales ikke af Lange. Ramsløg står ved Refshaleborg, som blev ødelagt 1256. Ramsløg er dog muligvis spontan ved Refshaleborg. Står eksempelvis også på Gl. Borreby's motte. Gl. Borreby blev nedlagt kort efter 1556.

Ramsløg forekommer hist og her som relik. Ramsløg anvendtes som køkkenurt, lægeplante, krydderurt og som bifoderplante. Ramsløg er påvist fra stenalderen (pollen).

Rundbladet Katost (*Malva neglecta*). Rundbladet Katost omtales ikke af Lange, skønt arten er en gammel, indført kulturplante. Rundbladet Katost står ved Sprogø's borgtårn. Sprogø blev nedlagt i 1200-tallet.

Rundbladet Katost forekommer hist og her som kulturrelik. Arten anvendtes som lægeplante og køkkenurt.

Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*). Rød Tandbæger er indført. Lange fører arten tilbage til ca. 1400. Rød Tandbæger står ved Bastrup, som blev forladt ca. 1250 og ved Næsholm, som blev ødelagt ved midten af 1300-tallet.

Rød Tandbæger forekommer ret almindeligt (kun hist og her i Jylland) som kulturrelik. Arten anvendtes som lægeplante og som bifoderplante.

Skov-Abild (*Malus sylvestris*). Skov-Abild omtales ikke af Lange, skønt der er tale om en gammel, indført kulturplante. Står blandt andet ved Bastrup, som blev forladt ca. 1250 og ved Kalø Slot, som blev nedbrudt efter 1670'erne. Står også i flere formentlig middelalderlige vejhegn, f.eks. ved hovedgårdene Kalø (Rønne Gyde), Fussingø, Moesgård, Palsgård og Barritskov.

Skov-Abild er ret sjælden som relik. Arten anvendtes som frugttræ, farveplante, trolddomsplante, lægeplante og teplante.

Slangemyrder (*Scorzonera hispanica*). Slangemyrder (Have-Skorzoner) er indført.

Lange fører arten tilbage til 1630'erne. Slangemyrder står på det yderste næs af Vesborg, som begyndte at skride i havet i slutningen af 1300-tallet.

Slangemyrder er meget sjælden som relik. Arten anvendtes som køkkenurt og som lægeplante.

Solbær (*Ribes nigrum*). Solbær er både indigen og indført. Arten omtales ikke nøjere af Lange. Solbær står ved Skjoldnæs, som blev nedrevet kort efter 1567.

Solbær er sjælden som relik. Arten anvendtes som bærbusk og som teplante og snapseurt.

Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*). Stikkelsbær er indført. Lange kan kun føre Stikkelsbær tilbage til 1595. Stikkelsbær står ved Kærsgård, som faldt i kamp lige efter 1332. Arten står også ved Bjørnkær, som gik af brug inden 1400-tallet.

Stikkelbær forekommer hist og her som relik. Arten anvendtes som bærbusk og som lægeplante.

Sæbeurt (*Saponaria officinalis*). Sæbeurt er indført. Med sikkerhed kan Lange kun føre Sæbeurt tilbage til 1630. Sæbeurt står ved Bastrup, som blev forladt ca. 1250.

Fig.4. Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) kan ved Bjørnkær føres tilbage til 1300-tallet. Illustration fra Paulli (1648).

Sæbeurt findes hist og her som relik. Sæbeurt blev anvendt som prydblade, teknisk plante (tøjvask) og som lægeplante.

Uldbladet Kongelys (*Verbascum thapsiforme*). Uldbladet Kongelys er indført. Lange kan kun føre arten tilbage til 1821. Uldbladet Kongelys står ved Bastrup, som blev forladt ca. 1250. Arten står også f.eks. ved Dronningholm, som forfaldt efter 1540'erne.

Uldbladet Kongelys forekommer hist og her som relik. Arten anvendtes som teplante, lægeplante, teknisk plante, farveplante og som kosmetikplante.

Vau (*Reseda luteola*). Vau (Farve-Reseda) er indført. Lange kan kun føre Vau tilbage til 1688. Vau står blandt andet ved Bastrup, Tårnborg og Kalø Slot, som blev forladt henholdsvis ca. 1250, midt i 1400-tallet og efter 1670'erne.

Vau er temmelig sjælden som relik, dog almindelig på Bornholm. Vau blev anvendt som farveplante.

Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*).

Ægte Stormhat er indført. Lange fører Ægte Stormhat tilbage til 1563. Dette rangeres af forekomsten ved Gurre. Gurre forfaldt i 1500-tallet.

Ægte Stormhat er sjælden som relik. Arten anvendtes som prydblante, lægeplante og giftplante.

Metode

I alt 300 middelalderborge (herunder alle de større borge) er registreret én eller flere gange for reliktpanter. 54 af disse borge kan aldersdateres, se tabel 1.

Skønt hovedparten af de 54 borge ligger afsides i en ofte øde egn, og selvom der ikke er anden yngre bebyggelse i området, så kan det ikke udelukkes, at der har været yngre bebyggelse med haver på nogle af stederne. Men om det rent faktisk er tilfældet, vil som regel kræve en nøjere arkæologisk undersøgelse.

Som eksempler på lokaliteter er næsten udelukkende anført borge, hvor reliktpanterne med rimelig sikkerhed kan antages at høre borgen til. Hjelm er f.eks. ikke med, da der findes anden nyere bebyggelse ved de 3 borge på denne lille ø. Et andet eksempel på en borg med nyere haver er Spøttrup. Man skulle ikke tro det, men ved Kærsgård ved Odder og ved Kærstrup på Tåsinge har der faktisk været nyere haver på borgtomterne – disse to borge er dog enkelte gange benyttet som eksempler. Kalundborg Slotsruin og Vordingborg Slotsruin er ikke med som lokalitetseksempler, da de er omgivet af nyere bebyggelse, hvorfor der er fare for floraforurening.

En længere række indigene arter er ikke medtaget, skønt de ved visse borge er gamle dyrkningslevn.

Eksempler er:

- Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*)
- Fladkravet Kodriver (*Primula elatior*)
- Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*)
- Hulkravet Kodriver (*Primula veris*)
- Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*)
- Hulsvøb (*Chaerophyllum temulentum*)
- Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*)
- Liden Burre (*Arctium minus*)

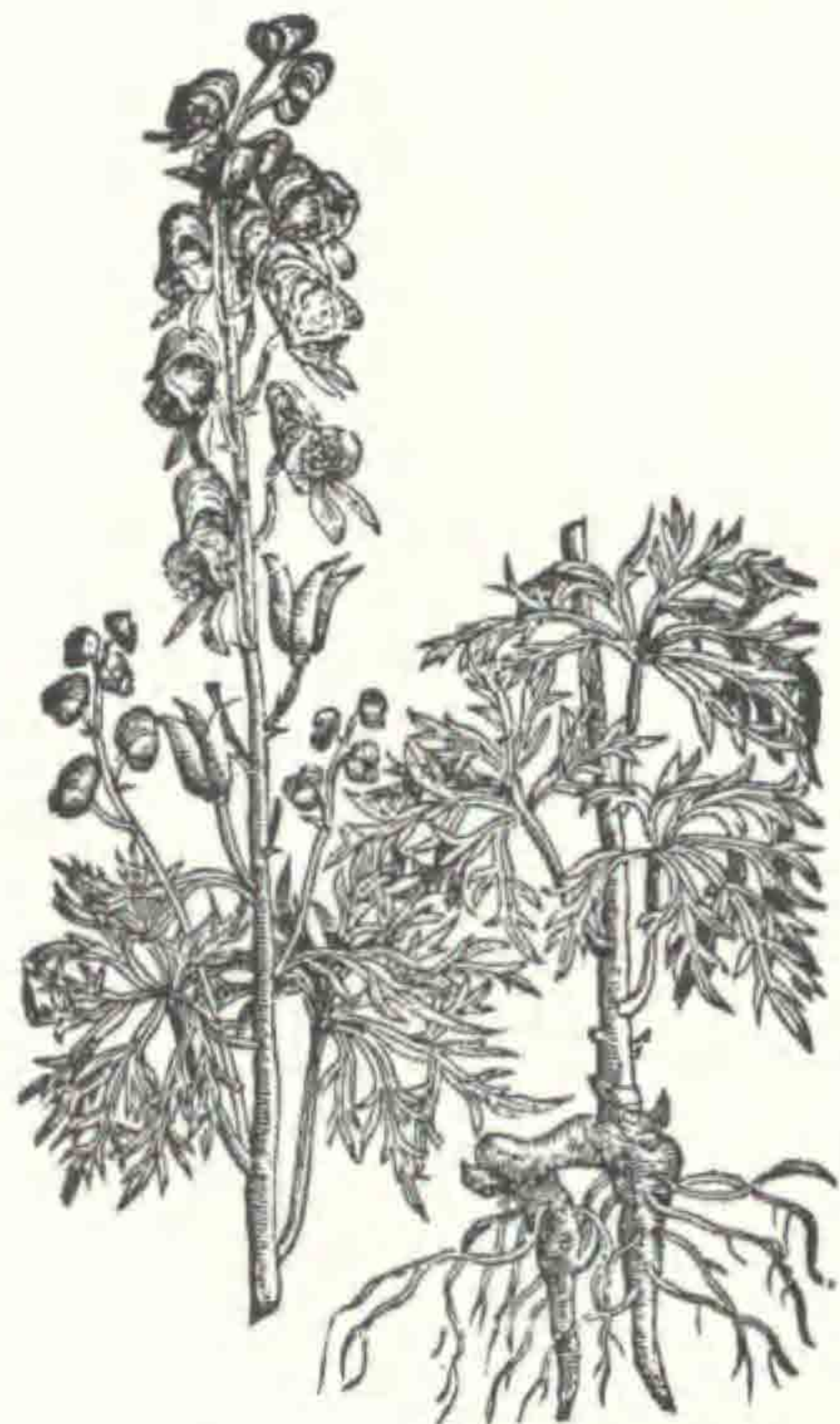

Fig.5. Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*) kan ved Gurre føres tilbage til 1500-tallet. Illustration fra Paulli (1648).

Løgekarse (<i>Alliaria petiolata</i>)	Strand-Kvan
Rejnfan (<i>Tanacetum vulgare</i>)	(<i>Archangelica angelica</i> ssp. <i>litoralis</i>)
Skov-Forglemmigej (<i>Myosotis sylvatica</i>)	Svalerod (<i>Vincetoxicum hirundinaria</i>)
Skov-Løg (<i>Allium scorodoprasum</i>)	Tandfri Vårsalat (<i>Valerianella locusta</i>)
Sct. Hansurt	Tornet Tidsel (<i>Carduus acanthoides</i>)
(<i>Sedum telephium</i> ssp. <i>telephium</i>)	

Klosterruiner er ikke medtaget, da der ved de fleste af disse har været yngre bebyggelse. Eksempler er Vitskøl, Øm, Asmild, Eskilsø, Antvorskov, Æbelholt og Maribo. Kun få klosterruiner f.eks. Glenstrup, Alling, Stubber og Sminge ligger isolerede og øde..

Lange (2000) nævner en del steder, at en given plante må være middelalderlig, fordi den er fundet ved en af de nævnte klosteruiner. Det er rigtigt, at f.eks. Vitskøl, Æbelholt og Antvorskovs maleriske ruiner ser meget middelalderlige ud. Men det var først sent – i 1700-tallet – at ruinerne blev dannet. Og ved f.eks. Øm og Vitskøl, som flere gange nævnes af Lange, har der været ubrudt havebrug siden reformationen.

Ældre end de planter, der står ved klostre, hovedgårde, møllegårde, præstegårde og i landsbyer, fiskerlejer og ved kirker, kan de 22 arter der kan optræde som meget gamle dvaleplanter, være.

Hvor disse dvaleplanter dukker op i udgravninger ved klostre, borge og i købstadsmidter, kan de vel ofte være middelalderlige.

Dvaleplanter er:

Agerkål (<i>Brassica campestris</i>)	Mangefrøet Gåsefod
Bleg Kongelys (<i>Verbascum lychnitis</i>)	(<i>Chenopodium polyspermum</i>)
Bondetobak (<i>Nicotiana rustica</i>)	Mørk Kongelys (<i>Verbascum nigrum</i>)
Bulmeurt (<i>Hyoscyamus niger</i>)	Opium-Valmue (<i>Papaver somniferum</i>)
Filtet Kongelys (<i>Verbascum thapsus</i>)	Pigæble (<i>Datura stramonium</i>)
Have-Malurt (<i>Artemisia absinthium</i>)	Rød Tandbæger (<i>Ballota nigra</i> ssp. <i>nigra</i>)
Hjertebladet Gåsefod	Skarntyde (<i>Conium maculatum</i>)
(<i>Chenopodium hybridum</i>)	Stor Hundepersille
Hvid Tandbæger	(<i>Aethusa cynapium</i> var. <i>gigantea</i>)
(<i>Ballota nigra</i> ssp. <i>foetida</i>)	Stortandet Hjertespad
Korn-Valmue (<i>Papaver rhoeas</i>)	(<i>Leonurus marrubiastrum</i>)
Kors-Vortemælk (<i>Euphorbia lathyris</i>)	Udbladet Kongelys
Læge-Hjertespad (<i>Leonurus cardiaca</i>)	(<i>Verbascum densiflorum</i>)
Læge-Jordrøg (<i>Fumaria officinalis</i>)	Æselfoder (<i>Onopordum acanthium</i>)

Alle de anførte borge er undersøgt én eller flere gange. Oplysningerne om borgenes nedlæggelsestidspunkt er sammenstillet ud fra en bred vifte af videnskabelige historiske referencer, ligesom mange oplysninger er indhentet fra museer, især Nationalmuseet. Hovedkilden er Rikke Agnete Olsens 4 voldstedsbøger.

Tabel 1. Oversigt over borge hvis nedlæggelsestidspunkt kendes:

Asdal: nedrevet omkring 1800.	Jørgen Friis Hald: forfaldt i 1600-tallet.
Bastrup: formentlig forladt ved midten af 1200-tallet.	Kalundborg: forfaldt i sidste halvdel af 1600-tallet.
Bjørnkær: gik af brug inden 1400-tallet.	Kalø: nedbrudt efter 1670'erne.
Bygholm: nedrevet 1617.	Kelstrup: nedrevet 1650.
Bønnet: brændte 1700 og ikke genopført.	Kærsgård: ødelagt lige efter 1332.
Dronningholm: forfaldt efter 1540'erne.	Kærstrup: fraflyttet 1630.
Egholm: nedrevet 1391.	Lilleborg: ødelagt 1259.
Gammelhald: nedbrudt efter 1393.	Næsbyhoved: ødelagt 1534.
Gl. Arreskov: nedbrudt kort efter 1393.	Næsholm: ødelagt ved midten af 1300-tallet.
Gl. Barritskov: nedrevet 1914.	Perdeholm: nedbrudt 1248.
Gl. Borreby: forfaldt kort efter 1556.	Ravnsborg: nedrives i begyndelsen af 1500-tallet.
Gl. Broløkke: brændt 1898 og ikke genopført.	Refshaleborg: ødelagt 1256.
Gl. Fussingø: nedbrudt omkring 1790.	Riberhus: nedrevet efter 1680.
Gl. Hagsholm: nedbrudt 1765.	Sjørring: formentlig opgivet i 1300-årene.
Gl. Landting: forfaldt efter midten af 1800-tallet.	Skjern: ødelagt 1627.
Gl. Rugtved: nedbrudt omkring 1400.	Skjoldnæs: nedrevet 1567.
Gl. Søholm: nedbrudt omkring 1700.	Sprogø: nedlagt i 1200-tallet.
Gl. Aagaard: fraflyttet engang i 1600-årene.	Søborg: nedbrudt efter 1577.
Gurre: forfaldt fra 1500-tallet.	Søby: opgivet engang i 1300-tallet.
Hagenskov: forfaldt efter 1741.	Trøjborg: forfaldt efter midten af 1800-tallet.
Hakenør: nedbrudt kort efter 1572.	Tørning: gik i forfald efter 1597.
Hammershus: forfaldt efter 1660.	Tårnborg: ødelagt senest midten af 1400-tallet.
Helvedgård: nedbrudt kort efter 1555.	Vardehus: ødelagt 1439.
Himmelstrup: nedlagt engang i 1500-tallet.	Vesborg: begyndte at skride i havet ved slutningen af 1300-tallet.
Hindsgavl: forfaldt efter 1658.	Østerholm: nedrevet 1733.
Hjelm: ødelagt 1306.	Ålevad: ødelagt 1510/11.
Hjortholm: forfaldt 1535.	
Jungshoved: ødelagt 1659-1660, nedbrudt 1717.	

Nedenstående borge med kendt nedlæggelsestidspunkt er endnu ikke undersøgt af forfatteren:

Jylland: Votborg, Ørum, Gl. Estvadgård, Langeskærlund, Gl. Timgård, Nørrevold, Gl. Rørbæk, Ejsbøl, Knubholm, Søgaard, Brådeborg, Lundsgård, Mosbjerggård, Filipborg, Sejlstrup, Vilbygård, Skeldegård, Gl. Hevringholm og Gl. Møgelkær.

Fyn: Borreby og Høgsholm.

Sjælland: Gl. Knabstrup, Nebbe, Gl. Sonnerupgaard, Nygård, Valgestrup, Hjortholm og Frøslevgård.

Tak

Rikke Agnete Olsen og Kim Elnef takkes for værdifuld hjælp. Også landets kulturhistoriske museer og ikke mindst Nationalmuseet takkes for uvurderlig hjælp.

Litteratur

Jensen, H.A., 1985: Catalogue of late and postglacial macrofossils etc. – København.

Jensen, H.A., 1986: Seeds and other diaspores in soil samples etc. – København.

Lange, J., 1997: "Klosterplanter" før klostre byggedes i Norden. - Fra Kvangård til Humlekule 27: 18-23.

Lange, J., 2000: Kulturplanternes indførselshistorie. – København.

Lind, J., 1918: Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger. – København.

Paulli, S., 1648: Flora Danica. – København.

Ødum, S., 1965: Germination of ancient seeds. – Dansk Botanisk Arkiv 29: 1-70.

Ødum, S., 1978: Dormant seeds in Danish ruderal soils. – Hørsholm.

*

Bernt Løjtnant

Platanvej 61,2

8900 Randers

At have en herregårdshave

To have a Manorhouse Garden

Keywords: Manorhouse gardens, conservation, Realdania, history, Denmark

*Jacob Fischer**

Abstrakt

Realdania har iværksat kampagnen *Herregårdshaver - Bevaring med fokus på drift og pleje*, der sætter fokus på bevaring og fornyelse af herregårdshaver. Kampagnen, der har et samlet budget på 65 mio. kr., har fokus på udvikling, gennemførelse og formidling af demonstrationsprojekter, der kan anvise metoder for en fremtidig sikring af haverne.

Med igangsættelse af ni konkrete haveprojekter er det målet at:

- synliggøre muligheder for at bringe de historiske haver ind i fremtiden ved at afsøge nye veje for restaurering, istandsættelse og målrettet pleje.
- skabe debat om metoder til bevaring af historiske haver, der både respekterer kulturværdierne og er bæredygtige i forhold til ejernes ressourcer.
- skabe offentlig interesse for kulturværdierne.

Abstract

Realdania has established the campaign *Manorhouse Gardens – Preservation, management and maintenance*, with a focus on both preservation and conservation of manorhouse gardens. With a budget of 65 mil DKr. the campaign concentrates resources on the development, completion and communication of demonstration projects for the future of these gardens.

Through 9 specific projects the aim is to:

- highlight possibilities for taking these gardens into the future through the exploration of new methods of restoration, rehabilitation and focussed management
- initiate a debate about the preservation of historic gardens with respect for both cultural values and sustainability in relation to the owners resources
- generate public interest for these cultural values

Haven udgør en betydelig del af den danske kulturarv. Havekunsten er tæt knyttet

til den basale dyrkningskunst og dermed til en stor del af vores samfundshistorie. Frygten for at miste en herregårdshave er ikke frygten for at miste haven som areal men frygten for, at et stykke historie går tabt. Mister vi haven, mister vi en del af vores kulturhistoriske fortid og samtidig en del af grundlaget for at udvikle og videretænke relationen mellem natur og kultur. Herregårdshaverne er imidlertid i et løbende forfald. Et forfald, som måske ikke umiddelbart sletter dem fra landkortet men truer med at forringe og forenkle dem i en sådan grad, at de mister både historisk og arkitektonisk værdi og samtidig hele deres fortælling.

Fig. 1. Tilgroning og ringe vandkvalitet er et stadig stigende problem. Kaskaden på Bregentved. (Foto Jørgen Jørgensen)

Dilemmaet ved bevaring af historiske haver er den naturlige forandring, som er i direkte modstrid med hele ideen om bevaring. Spørgsmålet er, om der skal gribes ind i havens naturlige udvikling og i så fald med hvilket formål. For hvis skyld skal de historiske haver fastholdes eller føres tilbage til deres oprindelige udtryk? Haven selv er jo ligeglad, og som biotop foretrækker både fauna og flora, at udviklingen ikke forstyrres. Det er altså for menneskets skyld, at haverne anlægges, og til glæde for os at de fastholdes som et tidsbillede. Men hvor mange genskabte haveanlæg har vi brug for, og hvilken glæde giver de os? Kan vi begejstres over et historisk korrekt buksbomparterre i 20 centimeters højde, eller er det sjovere, at de buksbomplanter, der blev sat for 200 år siden, nu er vokset fra gartneren og blevet til meterhøje buske, der i stedet danner en labyrint? Før i tiden har det været almindeligt at bygge videre og ovenpå og på den måde tilføre haverne nyt i tråd med tidens idealer. I nutiden søges havernes historie ofte fastholdt eller genskabt i en til tider nærmest ortodoks respekt for det gamle. I forhold til havekunst er det imidlertid vanskeligt at fastfryse en korrekt historisk tilstand

på grund af havens konstante og naturlige forandring. Den er aldrig skabt færdig, men indgår i en cyklus af vækst og forfald. Også derfor er det relevant at diskutere, hvad det konkret vil sige at bevare, hvorfor haverne skal bevares, og hvordan det kan gøres.

En balance mellem plejebenhov og ressourcer

En væsentlig problemstilling i forhold til at bevare herregårdshaver er de store driftsudgifter. Det er ikke engangsinvesteringer men den daglige pleje, som giver ejerne ressourcemæssige udfordringer. Indtægterne ved de større herregårde og godser kan ikke længere finansiere den driftsudgift, som ældre bygninger, inventar og haveanlæg kræver. Det er kostbart at vedligeholde haveanlæg, blandt andet fordi det er arbejdstidskrævende og ikke kan udsættes fra år til år, uden at væsentlige værdier risikerer at gå tabt. Derfor handler det om at finde en balance, hvor de arkitektoniske og historiske værdier bevares på et niveau, der matcher de økonomiske realiteter.

Processen frem for resultatet

Det kræver dog mere og andet end økonomiske ressourcer og tålmodighed at bevare gamle haver. Først og fremmest kræver det, at fokus rettes mod processen frem for resultatet, så havens foranderlige natur inddrages som en central del af arbejdet. Det kræver også en klar skelnen mellem det, der er historisk autentisk og bevaringsværdigt og det, der kan tåle fysisk såvel som kunstnerisk fornyelse. En bevaring vil altid være nutidens fortolkning af fortiden og er således et fysisk udtryk for prioritering og vægtning af værdier.

Fig. 2. Det er nødvendigt med en strategi for fornyelse af de gamle træer. Alléen på Clausholm. (Foto Jørgen Jørgensen)

Det er nødvendigt dels at have klare kriterier for udpegning af bevaringsværdige haveanlæg, dels at anvende forskellige metoder i forhold til genskabelse, bevaring og fornyelse. Udpegningen må være så rummelig, at den tilgodeser mest muligt, og indgangsvinklen til bevaringsarbejdet så pragmatisk, at de forhåndenværende midler giver størst mulig effekt. Balancen mellem målet og indsatsen er det væsentligste omdrejningspunkt for arbejdet med bevaring af historiske haver.

Glorup Slotshave som eksempel:

Haven ved Glorup Slot på Østfyn er blevet til i en overgangsperiode og repræsenterer flere stilarter: den formelle, den klassicistiske og den landskabelige. Haven er udbygget flere gange fra ca. 1745 og senere i 1770 og 1870. Hovedelementerne er lindealléer, et skovparti, en græsflade med solitære træer og et stort bassin. I midten af bassinet ligger en rund holm med et springvand med en otte meter høj vandstråle, der skyder lodret op og fylder haverummet med sin lyd. Af praktisk nødvendighed er haven med tiden blevet mere og mere ukontrolleret i sit udtryk. Kun alléerne, vandbassinet og en del af den landskabelige have holdes i dag som park. Måske gør det ikke noget for oplevelsen af denne fantastisk simple have, at enkelte lindetræer dør, så der opstår huller i alléerne. Det gør måske heller ikke noget, at den landskabelige have springer i skov, hvis blot stierne er farbare. Men hvis vandstrålen dør, dør havens ånd også. Vandstrålen, der som det vigtigste element skaber liv og lyd i haven og gør den helt unik, må holdes i gang. Tiden har kastet et poetisk slør over haven og gjort den flygtig og utæmmelig, men vandstrålen tegner en præcision og holder haven fast i nutiden og spejler samtidig fortiden og fremtiden.

Eksemplet med Glorup viser, at det ikke nødvendigvis svækker en have, at den

*Fig.3. Vandkanterne er svære at holde, de bryder sammen og gror til.
Voldgraven på Løvenborg.
(Foto Jørgen Jørgensen)*

ældes. Når blot ånden bevares. Det er ikke haven som sådan, der er interessant, men oplevelsen af haven og dens fortælling.

Indsats på fire niveauer

Det er sjældent relevant eller interessant at underkaste et helt haveanlæg en behandling på et ensartet niveau. Blandt andet fordi haven aldrig er skabt på en gang, og fordi de enkelte elementer har forskellige betydninger. Indsatsen bør derfor fordeles på fire forskellige niveauer. Over de fire niveauer ligger en generel tilpasning til nutidige anvendelser og tilgængelige ressourcer:

- Rekonstruktion
- Fortsat vedligeholdelse
- Naturens gang
- Gendigtning

Den niveaudelte model kan nuanceres på flere måder. Der vil være haver, hvor en fuldstændig rekonstruktion af hele anlægget er relevant, og der vil være haver, hvor historien udmærket kan agere bagtæppe for en moderne genfortælling af havens ånd. Alle haver kan underkastes en analyse, som kan definere havens væsentligste elementer. Ved denne metode adskilles havens elementer, og de elementer, som skaber havens ånd og unikke identitet, bevares og beskyttes

Fig.4. Grusstier og grannittrapper er skredet sammen og bliver således endnu svære at holde. Terrasseanlæg på Engelholm. (Foto Jørgen Jørgensen)

på det rigtige niveau. De elementer, som er mindre væsentlige for historien eller historiefortællingen, prioriteres lavere.

Bevaring med fokus på drift og pleje - En Realdania-kampagne

Flere fagfolk vurderer, at antallet af bevaringsværdige historiske haver med intakte arkitektoniske, kunstneriske og kulturhistoriske værdier er få, og at deres fremtidige overlevelse er alvorligt truet.

Det er på den baggrund, Realdania i efteråret 2006 iværksatte kampagnen Herregårdshaver for derved at sætte fokus på herregårdshaverne og skabe grundlaget for en kreativ og langsigtet indsats for bevaring og fornyelse.

Initiativets umiddelbare mål er at udvikle et antal demonstrationsprojekter, der kan anvise metoder for fremtidig sikring af herregårdshaver både i kulturhistorisk, arkitektonisk og teknisk forstand.

Samarbejde med eksperter og ejere af herregårdshaver

En ekspertgruppe har givet et fælles bud på de 30 mest uomstøttelige eller bevaringsværdige herregårdshaver i Danmark. Haverne er blevet valgt ud fra krav om, at de skal være i privat eje, truede, geografisk spredt over hele landet samt repræsentere forskellige tidsperioder, haveudtryk og problematikker.

Over halvdelen af ejerne af de udpegede herregårdshaver meldte positivt tilbage på et tilbud om et samarbejde, og resultatet blev, at der blev indgået samarbejde om i alt ni herregårdshaver. Haverne er valgt ud fra, at de er repræsentative eksempler på forskellige typer af bevaringsværdige haver

Realdania finansierer 75-100 procent af anlægsudgifterne under forudsætning af, at haveejeren kontraktligt forpligter sig til at pleje og vedligeholde haven efter en optimal plejeplan i minimum 15 år. Desuden forpligtes ejeren til at åbne haven for offentligheden.

Samarbejdet med ejerne af herregårdshaverne udgør en central del af arbejdet med bevaring. Det er ejerne, der har det daglige ansvar for de haver, som er en del af vores fælles kulturarv. Derfor er det essentielt, at ejerne inddrages aktivt i planlægning og udførelse af indsatsen for de historiske haver. Det er ligeledes afgørende at yde konkret økonomisk støtte kombineret med landskabelig rådgivning, så den fremtidige drift og vedligeholdelse bliver bæredygtig, og de udvalgte haver kan fungere som inspiration og erfaringsbank for andre ejere af historiske haver.

En opgave med fire faser

For hver af de ni haver er udarbejdet et program for den fremtidige udvikling. Ni udvalgte landskabsarkitekter skal på baggrund af hver sit program give deres bud på følgende fire projekt-faser:

Fig. 5. De 200 – 300 år gamle hække er svære at klippe uden at beskadige de tykke stammer. Barokhaven på Søholt. (Foto Jørgen Jørgensen)

Helhedsplan

Der skal udarbejdes en helhedsplan for hele haven og dens omgivelser, som sikrer, at haven også fremover vil stå som et stærkt og imponerende anlæg og give besøgende et klart billede af havens historie og dens formsprog. Helhedsplanen skal tænkes som en 100-årsplan indeholdende en række etaper, der kan iværksættes, når der er økonomisk mulighed for det. Løsningen skal tilgodese ønsket om en stadig aflæselighed af havens hovedstruktur og en fortælling set i samspil med nutiden. Og frem for alt skal havens ånd og værdighed bevares.

Forskellige emner kan behandles i denne fase: Eksempelvis inddragelse af det omgivende landskab, havens afgrænsning og kanter, havens historiske lag, afgrænsning og indpasning af privat zone samt adgangsforhold for publikum.

Delprojekter

Delprojekterne er de konkrete fysiske tiltag, der bliver gjort for at bringe haverne op på et niveau, der gør det realistisk, at de kan plejes og vedligeholdes fremover. Delprojekterne skal understøtte de elementer, der er de væsentligste for haven og dens fortælling, og samtidig skal de være med til at præsentere haven og gøre den tilgængelig for offentligheden.

Plejeplan

Der skal udarbejdes en plejeplan, der sikrer, at haven med den nuværende plejeindsats kan holdes på et højt og realistisk niveau. Plejeplanen er grundlaget for den fremtidige drift og vedligeholdelse af haven.

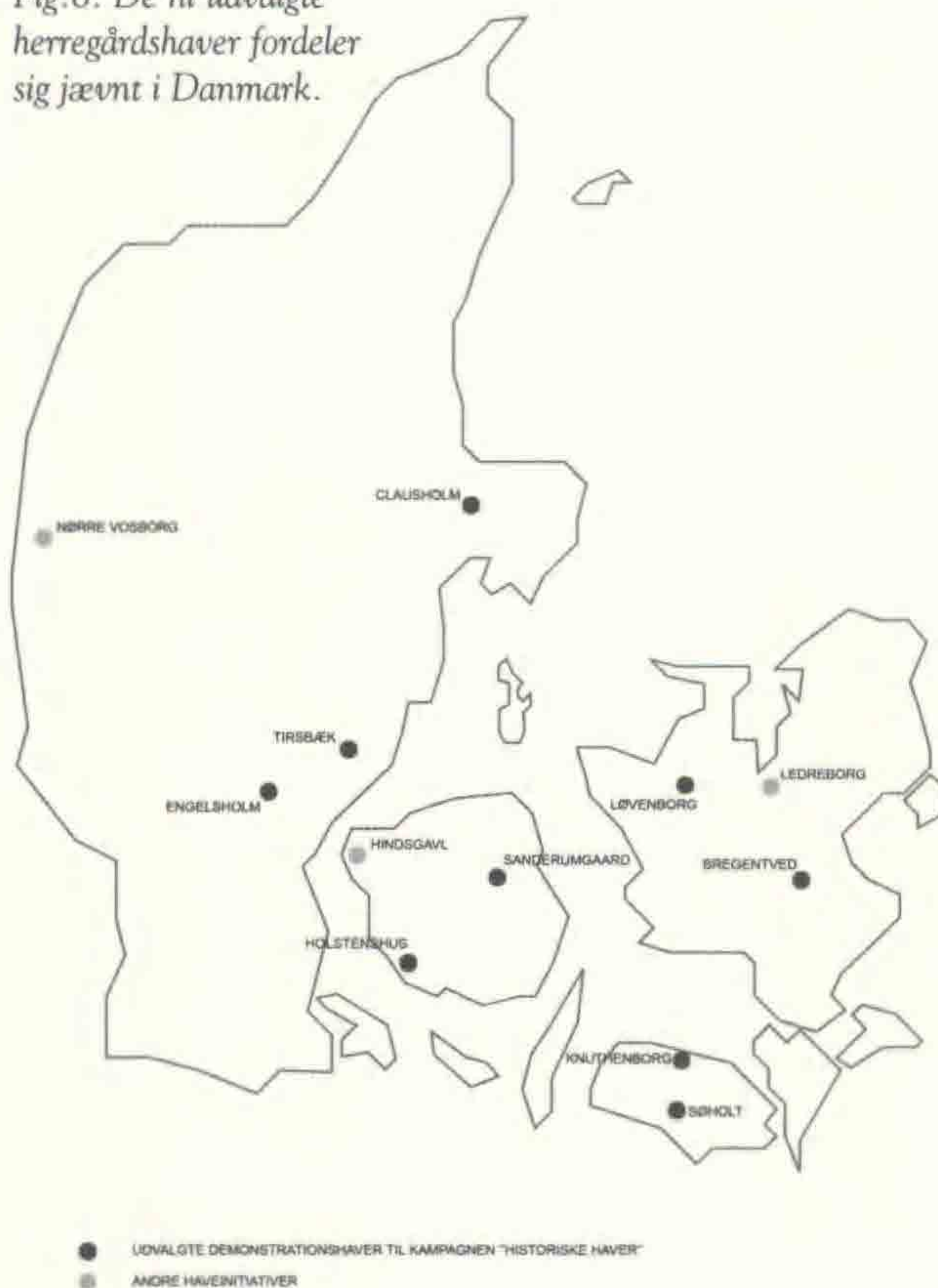
Formidling

En del af opgaven består i at komme med forslag til formidling af havens historie og kampagnens emne. Der skal udarbejdes et illustrationsmateriale, der udover en plan over haven også rummer tegninger af væsentlige detailemner samt en beskrivende tekst. Illustrationerne kan for eksempel indgå i et informationsmateriale, der opsættes ved indgangen til haven.

Status på kampagnen

I Januar 2007 blev Realdania præsenteret for helhedsplanerne for de ni haver. Planerne er vidt forskellige, fordi det er ni forskellige haver med ni forskellige ejere og ni forskellige landskabsarkitekter, der har løst opgaven. Mangfoldigheden er i sig selv en kvalitet for projektet. Nu udarbejdes der delprojekter til udførelse, og til sommer går entreprenørerne i gang med anlægsarbejdet.

Fig.6. De ni udvalgte herregårdshaver fordeler sig jævnt i Danmark.

I sommeren 2008 kan man nyde resultaterne i de ni herregårdshaver, der fordeler sig rundt i landet; både nyde haverne og den oplevelse og historie, de kan byde på og nyde, at de er sikret for fremtiden - og ikke mindst lære af de indsamlede erfaringer med metoder for drift og pleje.

* Jacob Fischer er Realdanias rådgiver på projektet *Herregårdshaver - Bevaring med fokus på drift og pleje*. Jacob Fischer er landskabsarkitekt MAA MDL og medindehaver af GHB Landskabsarkitekter a/s

Vand i historiske haver – Gisselfeldhaven gennem 500 år

Water in Historical Gardens – the garden of Gisselfeld through 500 years

Keyword: Gisselfeld, Frederiksborg, Rosenborg, Gottorp, Gram Slot, Lakes, Water, Parks, History, Denmark

Annie Christensen*

Abstrakt

Ved herregården Gisselfeld, Sydsjælland, er anlagt et sølandskab. Det omgivende terræn falder over en strækning på 1300 meter 42 meter ned til Susåen. Peder Oxe (1520-75) begynder med at anlægge en borg med en voldgrav omkring og en dæmning. Nedenfor dæmningen anlægger han yderlig en dæmning, så der dannes en lang smal sø, kaldet Bredesø. Frands Lykke, der ejer Gisselfeld fra 1619 til 1655, udbygger anlægget med en kanal og et par fiskedamme. Men det er Hans Schack, der fra 1670 til sin død i 1676 udbygger sølandskabet til det vi ser i dag. Hans Schack forhøjer Peder Oxes dæmning, så der dannes en stor sø ved borgen og han udvider tillige Bredesø.

Abstract

At the manor house gardens of Gisselfeld in South Zealand a water gardens was created on sloping ground so that over 1300 m there is a fall of 42 m to the river Susåen. Peder Oxe (1520-75) erected a castle with a moat and a dam. Below this dam he had a second dam built to create a long narrow pond called Bredesø. Frans Lykke became owner in 1619 and extended the gardens with a canal and 2 fish ponds. However the water garden we see today was created by Hans Schack between 1670 and his death in 1676. Hans Schack raised Peder Oxe's dam to create a large lake at the castle and he further extended Bredesø.

Når emnet er vand i historiske haver vil de fleste - hvis det overhovedet siger dem noget - tænke på fontæner, måske til nød kaskader. Det er også det mest iøjnefaldende element i det, de fleste opfatter som en historisk have. Et lige så iøjnefaldende element er spejlbasinet, men det er en mere udspekuleret effekt, som man skal være kender for at finde. Det kræver, at iagttageren indtager nøjagtig den plads, hvorfra effekten er beregnet til at nydes, samt at lyset falder nøjagtigt, som det skal.

Det er sandsynligt, at spejlbilledet af Frederiksborg Slot i havens ovale dam skulle nydes fra et vindue i den kinesiske pavillon, som Christian VI lod bygge øverst oppe i Frederiksborghaven.

På den anden side af pavillonen lå hesteskodammen. Der havde vandfladen en anden funktion. Her var det en vandgrav til beskyttelse af havens øvrige gæster, når kongefamilien morede sig med at skyde til måls. Målet var placeret yderst på den landtange, der rager ud midt i dammen.

Lancelot 'Capability Brown' (1716-1783) brugte i høj grad vandet som effekt i sine landskabshaver. Han omlagde naturlige vandløb og skabte søer, hvor det passede bedst i landskabet.

André Le Nôtre (1613-1700) arbejdede i en tid, hvor rette linier, til nød bueslag, var mode. Derfor benyttede han den lange, rette kanal som effekt.

Alt dette er almindelige kendte effekter knyttet til de skiftende stilretninger.

Her i Danmark, nærmere bestemt på Sjælland, har vi imidlertid en helt enestående, i høj grad planlagt, effekt af vand i en 500 år gammel have – GISSELFELDHAVEN.

Skaberen af haven er feltherren Hans Schack. Han fik kun forundt at arbejde med anlægget 1670-1676. Han døde desværre, før det blev færdigt.

Hans Schack havde levet 15 år i Frankrig i tiden før André Le Nôtre. I tjenstligt medfør havde han tilbragt to år i Italien og et år i Spanien. Derfor havde Hans Schack et personligt kendskab til tidens havestil.

Desuden havde han et enestående blik for et landskabs muligheder, og landskabet, hvor Peder Oxe (1520-75) havde bygget sin borg, var ganske enestående dramatisk.

Terrænet falder over en strækning af 1300 meter i store bølger, fra 77 meters højde over havet og 42 meter ned til Susåen.

Øverst oppe dannede en mægtig hestekoformet bakkekam et amfiteatralsk rum med en eng/mose som scene. Åbningen i hestekoformet lukkedes af en lav bakke, der dannede afslutningen på scenen. Denne bakke faldt derefter 8m ned til endnu en eng. Langs foden af denne bakke løb en østfra kommende bæk. Denne eng var ligeledes afgrænset af en bakke, hvorefter bakke og dal fulgte, den ene efter den anden, ned til Susåen.

Befinder man sig øverst på den amfiteatralske bakke, falder tanken uvægerlig på amfiteateret i Delphi. Her falder terrænet bag scenen også stejlt ned, således at man har en åben udsigt over landskabet som baggrundstæppe.

På den lille bakke, der afslutter det store amfiteatralske rum, byggede Peder Oxe sin borg.

Dette dramatiske landskab inspirerede Hans Schack. Den åbne udsigt fra borgen har mindet ham om placeringen af de italienske pragtvillaer. Fra sin tid i Frankrig har han også kendt de franske vandborge.

De franske borge var alene placeret i vandet af forsvarsmæssige grunde. Havde de overhovedet en have, var den placeret et eller andet sted inde på land uden kontakt med borgen.

I 1670 var der ingen mening i at tænke på forsvar af en borg. Det havde Peder Oxe derimod været nødt til, så kort tid efter Grevens Fejde. Hans Schack så imidlertid muligheden for at omgive sin borg med vand i to forskellige niveauer og anlægge en have.

Her er det nødvendigt at forklare vandbevægelsen i terrænet. Ned ad alle sider af den store hesteskoformede bakkekam løb små bække. I tidernes morgen har de dannet en sø tilbageholdt af den lille bakke, hvor Peder Oxe byggede sin borg. Overskudsvandet har banet sig vej igennem det laveste sted i bakken. Med tiden har afløbet gravet sig ned og dannet en kløft, vandstanden er faldet, og søen er langsomt blevet til den eng/mose, som Peder Oxe kendte.

Fig. 1. Udsnit af håndtegnet kort fra omkring 1650, med Gisselfeld og Susåen. Syd er op.

Da han havde bygget sin borg, ønskede han for en sikkerheds skyld en voldgrav. Derfor lod han grave en grav på borgens to "landfaste" sider og brugte jorden til at bygge en lille dæmning over kløften. Derved blev afløbet spærret, og der dannedes en ganske lille sø omkring borgen, Gaardsøen. Overskudsvandet måtte derefter finde et andet udløb.

Straks Hans Schack tog fat, lod han sine mange soldater forhøje Peder Oxes dæmning med 5 meter. Som erfaren fæstningsbygger gjorde han arbejdet færdigt og lagde vejen til Nielstrup på den helt vandrette krone af dæmningen. Samtidig byggede han

en ny bro på kampestenssokler fra Peder Oxes forplads til borgens port. Hidtil havde en træbro været den eneste adgang til borgen, idet Peder Oxe havde lukket borggårdens fjerde side med en høj forsvarsmur. Denne mur rev Hans Schack ned og lagde endnu en bro over graven, som han samtidig gjorde bredere.

Ovre på den anden side af graven skulle være en typisk italiensk giardino segreto. Midt i denne have blev placeret en ottekantet kampestensfontaine med seksten små og en stor stråle. Den blev konstrueret af dronning Sofie Amalies (Frd. III's dronning) fontainemester. Han havde netop i de forudgående år forsynet dronningens Sofieamaliehave med lignende kampestensfontainer. Den lille giardino segreto afgrænsedes mod øst af en kanal.

Denne kanal var anlagt af Frands Lykke, ejer af Gisselfeld 1619-1655. Som nævnt havde overskudsvandet fra den store bakkekam fundet et nyt afløb. Det var blevet til et sumpet område, hvilket forsvarsmæssigt var en fordel, men ikke særligt pynteligt. Denne sump omdannede Frands Lykke, som det da var blevet mode, til en kanal/fiskedam med sluser i hver ende.

Den fungerede som fiskedepot for herrekøkkenet. Når kokken havde brug for fisk, lukkede han vandet ud af kanalen, samlede de fisk op, han skulle bruge, og lukkede igen for afløbet, hvorefter kanalen på få timer atter fyldtes med vand.

Denne kanal forlængede Hans Schack langs indersiden af den nybyggede dæmning, således at hans giardino segreto blev omgivet af vand næsten hele vejen rundt. Overskudsvandet fra kanalen ledte han under dæmningen, hvorefter det fortsatte som en naturlig bæk og sluttede sig til den østfra kommende bæk gennem den laveliggende eng.

Over denne kanal lagde Hans Schack endnu en bro eller måske snarere en dæmning, for enden af hvilken han lod bygge et pommerantzhus. Så vidt det kan forstås af forvalterens breve - 240 styk - dannedes med dæmningen en kaskadeeffekt.

Alt dette var færdigt i 1675, men det var langt fra alt, hvad soldaterne nåede. Foran den af Frands Lykke anlagte murhegnede have, i harmoni med denne, lod Hans Schack forme en lille halvø ud i Gaardsøen. Herpå byggede han et ottekantet bindingsværkhus.

Hans Schack havde ganske præcist beregnet, hvor bredden af hans planlagte sø ville forløbe. Hele vejen langs Frands Lykkes have, den nye halvø, videre langs den lille giardino segreto og helt ud til en gammel kæmpehøj, sikrede Hans Schack bredden af den planlagte Sø, Gaardsøen, med en brostensbelægning. Fra den dæmning, der afgrænsede den af Frands Lykkes anlagte kanal mod Gaardsøen, plantede han en lindealle langs søen ud til kæmpehøjen. Både brolægning og lindealle ses endnu den dag i dag.

Da broerne og bredsikringen var på plads, fik vandstanden lov til at stige. Som feltherren havde planlagt, indgik voldgraven om det gamle Gislefaellae - det Gisselfeld, som Torben Oxe overtog i 1547 - i Gaardsøen.

Fig. 2. Gisselfeld set fra nord mod syd over Gaardsøen. Foto: Søren Selsing

Så vidt så godt, men allerede 1671 satte Hans Schack andre soldater i gang med at omforme terrænet neden for den lille bakke, hvorpå borgen lå.

Ligesom Hans Schack ejede Peder Oxe Hesede på den anden side af Susåen, derfor var de begge interesserede i en fornuftig forbindelse derover.

Da Peder Oxe overtog Gisselfeld, gik man bakke op og bakke ned. Ved de nu ældgamle ege måtte man i et vadested passere den østfra kommende bæk suppleret med overskudsvandet fra Gaardsøen. Et eller andet sted på Susåen må der have været et vadested.

Ved de dengang unge ege havde Peder Oxe anlagt en lille dæmning over bækken, hvorved bækken omdannedes til en lang smal sø i engen nedenfor bakken. I denne producerede han karper, og langs bredden plantede han Kalmusrod. Søen kaldtes mærkelig nok Brede Sø. Dette, fordi den set oppe fra den nye borg, var bred.

I hans tid faldt vandet efter dæmningen i rask tempo ned mod Susåen, men Frands Lykke så muligheden for ved hjælp af to dæmninger at skabe yderligere to fiskedamme.

Vejen til Hesede var stadig en sej traven og køren op og ned ad bakker. Dette passede naturligvis ikke en feltherre. Han slog ganske enkelt en lige streg hen over de værste op og ned ture og lod sine soldater bygge en dæmning fra bakketop til bakketop.

Denne dæmning afskar den vestligste ende af Peder Oxes lange smalle sø kun efterladende en ganske lille sø ved de gamle ege.

Da dæmningen var færdig, lagde Hans Schack en vej på den. Vejen fortsattes ned til Susåen, over hvilken han byggede en bulbro.

Derefter lod han vandet stige i Brede Sø. Her indtraf det interessante, der klart viser, at Hans Schack helt bevidst stilede mod effekten af to hinanden afbalancerede vandflader med en niveauforskel på 7 meter. Som vandet steg begyndte det nemlig at løbe

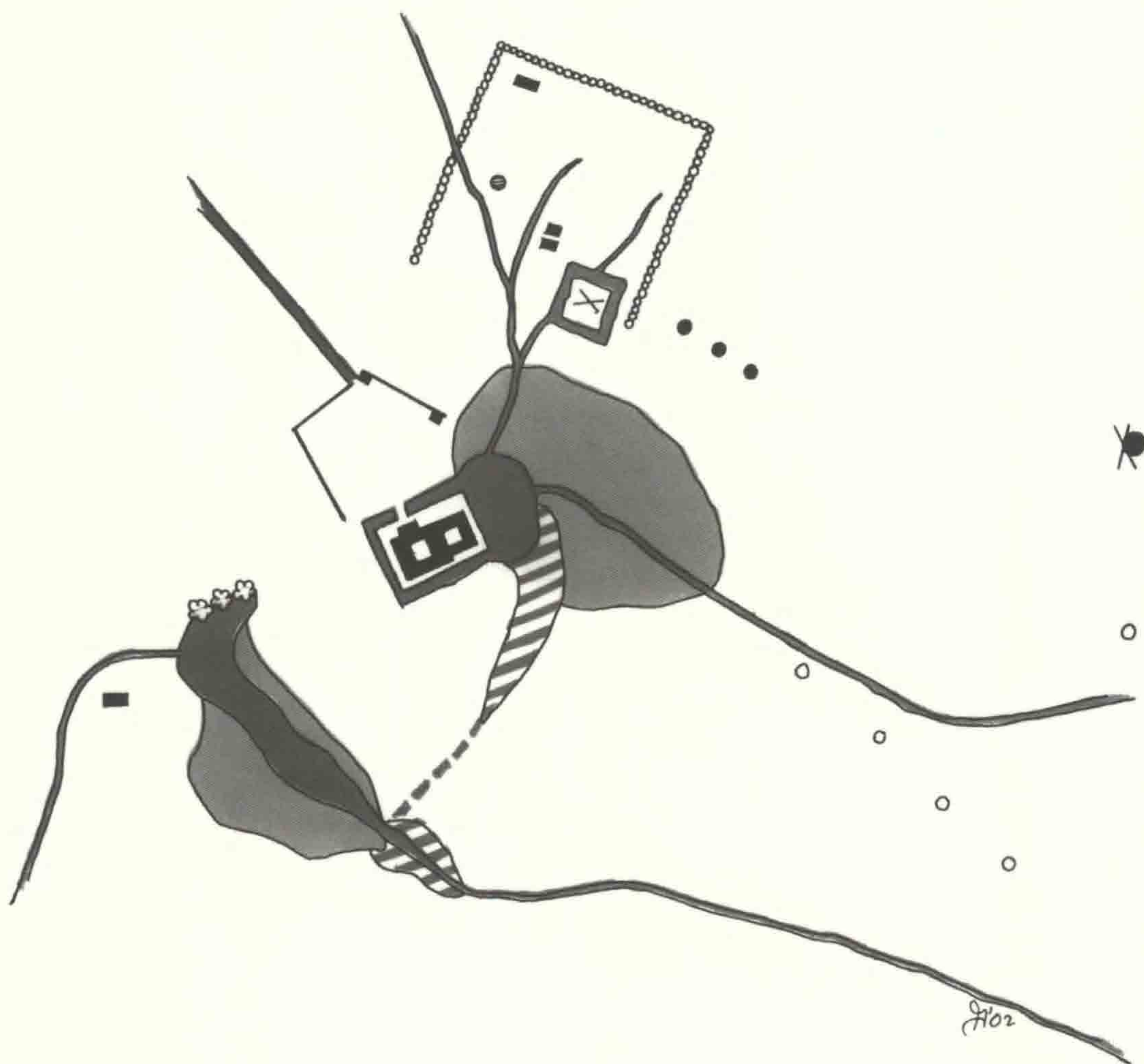
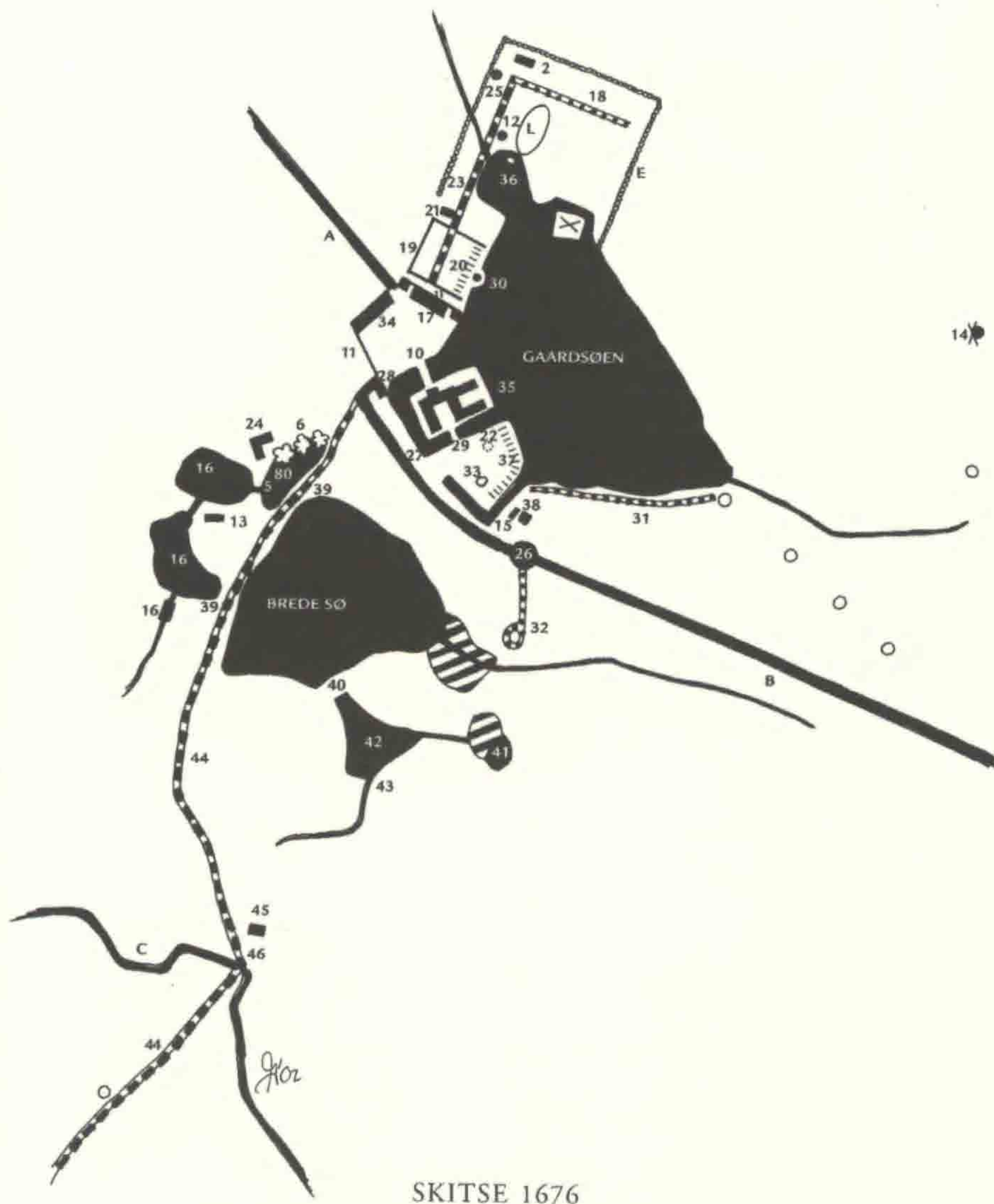

Fig. 3. Kortskitse fra 1575. (udført af Sahra Soltau)

SKITSE 1676

Fig. 4. Kortskitse fra 1676.(udført af Sahra Soltau)

6 Gamle ege	30 Bindingsværkslysthuset på halvøen
15 Frands Lÿckes kanal/Kanalen/Hans Schacks kanal	31 Hans Schacks lindeallé/Lindealeen
16 Fiskedammene	37 Buegang i lysthaven
19 Muren omkring murhegnede have	39 Vejdæmningen
20 Frands Lÿckes buegang/Buegangen	46 Bulbroen
27 Hoveddæmningen	C Susåen
	X Gislefaellae/gamle Gisselfeld

over på det laveste sted modsat hans nye dæmning, mellem to lunde, men da var Søen, Brede Sø, ikke stor nok. Derfor blev der bygget yderligere en dæmning mellem de to lunde, så søen kunne blive større.

I sommeren 1675 kunne feltherren nyde resultatet af sit arbejde. Også hans giardino seggreto var færdig, men videre haveanlæg blev det ikke til. Vi kender ikke hans tanker, men studerer man hans haveanlæg ved Gram Slot, kan man have en formodning om, at han ville have fortsat med et stort franskinspireret anlæg op imod den på bakkekammen øst for borgen liggende langdysse.

På den anden side af pommerantzhuset havde han allerede ladet anlægge en stor spejldam, der ganske vist også tjente andre mere praktiske formål.

Fra sin tid i Frankrig mindedes han iøvrigt en anden udnyttelse af en stor søflade. Det var ofte en yndet fornøjelse for herskaberne at sejle. Enten fordrev man tiden med at fiske, eller også var bådene så store, at man kunne dække op til et festligt lag.

Dronning Sofie Amalie havde allerede en sådan stor båd i Furesøen til fornøjelse for kongefamilien, når de opholdt sig på Dronninggård.

På borgøen ud mod Gaardsøen har man fundet spor af en fortøjningsplads. Her har formodentlig ligget en sådan stor båd. Det svarer i hvert fald nøje til Gram Slot, hvor man endnu har bevaret fortøjningspælen.

Der er bevaret en begejstret beskrivelse af et sådant festligt lag på den langt mindre sø ved Gram Slot. Der blev selskabet ledsaget af en lille båd, hvori musikanter leverede taffelmusikken.

I efteråret 1675 sendte Christian V sine veltrænede soldater til krigen i Skåne. I januar 1676 døde Hans Schack.

Sådan lå det smukke landskab i 100 år. I 1699 overtog Christian Gyldenløve Gisselfeld og i 1701 udtrykte han ønsket om, at Gisselfeld skulle være bolig for 16 adelige jomfruer. Da han overtog Gisselfeld var hele vandanlægget nyt og i tiptop stand.

Man må imidlertid huske på og gøre sig helt klart, at dersom slusesystemet mellem søerne ikke passes omhyggeligt, og hvis vandstanden i Gaardsøen ikke overvåges meget nøje, stiger vandet over stensikringerne, dæmningen med vejen til Nielstrup skyller væk, og der kan i høj grad også være risiko for, at borgen styrter sammen. I begyndelsen af 1750'erne var det lige ved at gå galt.

Man må også gøre sig klart, at hvis man trækker propperne ud, vil terrænet mellem bakkerne, i løbet af en sommer omdannes til enge og moser. Altså nøjagtig som det lå, da Peder Oxe kom dertil.

Da landskabshaven kom på mode i Danmark inspirerede terrænet naturligvis til anlæggelse af en sådan. Frederik Danneschiold-Samsøe (1755-1778) begyndte så småt, inspireret af Frederik V og Moltke på Bregentved, med en have i landskabsstil op ad den sydvendte skråning, hvor den ældste have havde ligget bag Gislefaellae. Hans søn

Christian Conrad Sophus Danneschiold-Samsøe udnyttede hele terrænet, den amphiteatraliske skråning om Gårdsøen, terrænet omkring Brede Sø og hele vejen langs bækken ned til Susåen. Han fulgte klart anvisningerne i CCL Hirschfelds Theorie der Gartenkunst, som blev udgivet i perioden 1779-1785.

Christian Conrad Sophus Danneschiold-Samsøe interesserede sig for de nye amerikanske planter, der nu blev indført til Europa. Hans søn tog denne interesse op i en sådan grad, at han igangsatte Gisselfeld Klosters Planteskole i Hesede Skov. Gisselfeldhaven blev herefter afprøvningsstation for denne planteskole. Her kunne gartnere komme og se de nyindførte planter og bedømme, om de kunne klare sig i det danske klima. Som sådan fungerede planteskolen og haven til udgangen af 1800-tallet. Talrige af de sjældne træer kan endnu beundres. Særlig bemærkelsesværdig er en nu 150 år gammel Ginkgo biloba cv 'Pragensis'.

Gisselfeldborgen er en fransk vandborg med en italiensk placering.

De to store vandflader blev skabt som en integreret del af haveanlægget, og de har været den bærende del af anlægget i de efterfølgende 325 år.

Hans Schacks anlæg er sådan set en forløber for landskabshaven - skade at den ikke blev færdig!

Landskabshaven kom altså ikke dumpende ned fra himlen helt gennemtænkt og færdigformet.

Sir Francis Bacon anlagde sin kanalhave før 1620. Den blev dog ret hurtigt opgivet, fordi den vrimlede med frøer, tudser og myg. Terrænet var simpelthen for fugtigt.

Under sit besøg i England i 1616 fiskede Christian IV sammen med sin svoger Jacob af England i de omkring Theobalds anlagte kanaler. Det var formodentlig forløberen til den "lange dybe Gröfft" i Rosenborghaven i 1620. Denne havde ikke meget med natur at gøre, men fiske gjorde han. Studerer vi planen af Newenwercke på Gottorp, ser vi den formelle have, der var færdiganlagt i 1670erne. I naturhaven vest herfor ser vi klart en "waving line of beauty". Desværre er planen fra 1707. Vi ved ikke, hvornår dette landskabselement er skabt, men helt klart er det, ved studie i terrænet, at the waving line er udlagt med menneskehånd. Vi ved, at Hans Schack kendte anlæggene på Gottorp. Han fik som nævnt også skabt en waving line of beauty bag om den ene lund - Snedkerskoven kaldet - hen til Kohavedammen.

Landskabshaven blev omtalt på tryk af Sir William Temple i 1685. Da var den allerede et kendt fænomen på kontinentet inspireret af det kinesiske porcelæn. Han pointerede, at et heldigt resultat forudsatte et helt ekstraordinært terræn og et enestående talent, og begge dele havde Hans Schack. På Gisselfeld havde han muligheden for at kombinere en formel have med et endog meget raffineret landskab. Virkelig en stor skade, at han ikke blev færdig med sit haveanlæg, men vi fik da den italienske giardino segreto.

Alle de efterfølgende ejeres haveanlæg ligger der endnu. Mange af dem helt tilgro-

et, men tak for det!. Ved omhyggelig planlægning kan de lidt efter lidt pakkes ud og bringes tilbage til deres oprindelige funktion i anlægget.

Det smukke landskab og den interessante plantesamling er værd at nyde. Den mest usædvanlige oplevelse er at besøge haven midt i is og sne. Alle andre nordeuropæiske haver er pakket ned i halve år ad gangen på grund af fare for frostskeer. Det tager fuldstændig charmen fra dem. Kom til Gisselfeld! Den af Martin Nyrop tegnede tudsefontaine springer lystigt og solen glimter i vanddråberne.

Det store vandfald tordner ned mellem stenene. Istapper dannes overalt. Vandfaldet er skabt af James Pulham and Son, der tidligere havde arbejdet ved Sandringham og senere arbejdede i parken omkring Buckingham Palace. På stille frostklare dage kan man høre vandets torden helt over på den anden side af Brede Sø. Vandet skal ud af Gaardsøen hver eneste dag hele året rundt, ellers skyller dæmningen ud, og Gisselfeld synker i grus. Den eneste vej, vandet kan komme ud, er gennem vandfald og fontaine.

Litteratur

Christensen, A., 1986: Gisselfeld – Haven

Christensen, A., 1986: Gisselfeld – Parken

Christensen, A., 1999: Haverne – dengang

Christensen, A., 2004: 500 år i en dansk have – Tusinder af hænders arbejde

*

Annie Christensen Lic. Agro

Næstved

Bevaringsværdige gén-pools af reliktplanter

Preservation of worthy gene pools of relic plants

Keywords: Medieval relic plants, gene pools, Nordic gene resources, Nordic Gene Bank, Denmark.

Bernt Løjtnant*

Abstrakt

De middelalderlige reliktplanter, der står ved vore klostre, borge, herregårde m.m. er vore ældste levende vidnesbyrd om middelalderens kulturplanter. De omfatter en lang række forskellige slags, f. eks. lægeplanter, krydderurter, farveplanter, giftplanter, tekniske planter m.m. Disse kulturplanter besidder gode arvelige egenskaber og har samtidig vist sig at være særligt hårdføre. Det haster at få registreret og bevaret disse gén-pools gennem Nordisk Genbank, dels da flere af dem er ved at blive sjældne og dels sker der en slags gen-forurening ved indplantning af "nye reliktplanter" ved vore klostre, slotte og herregårde. Forfatteren opererer med 250 forskellige reliktplanter.

Abstract

The medieval relic plants found close to our monasteries, castles and manor houses etc. are our oldest surviving evidence of that period's cultivated plants. They include a wide range of different plant types such as medicinal plants, vegetables, dye plants, poisonous plants, etc. These cultivated plants are genetically robust and also hardy. It is important to register and preserve these gene pools through the Nordic Gene Bank. This is partly because some are becoming rare and partly because some are becoming contaminated with genetic material from introductions of 'relic plants' to our monasteries, castles and manor houses etc. The author has considered 250 relic plants.

Ved middelalderlige reliktplanter forstås de middelalderlige kulturplanter, der står som meget gamle levende levn ude ved klostrene, borgene og herregårdene og i landsbyer, fiskerlejer og ved kirkerne.

Reliktplanterne repræsenterer de ældste levende vidnesbyrd om middelalderens kulturplanter.

Derfor er de af særlig interesse i genbanksammenhæng. De gamle provenienser besidder således ofte særligt gode arveegenskaber. Da de har overlevet i århundreder, har de samtidig bevist deres hårdførhed.

Reliktplanterne eller de levende fortidsminder omfatter de ældste kulturplanter af alle slags: lægeplanter, køkkenurter, prydplanter, krydderurter, trolddomsplanter, teplanter, duftplanter, veterinærplanter, farveplanter, snapseurter, giftplanter, bærbuske, frugttræer, kosmetikplanter, bifoderplanter, foderplanter, hegnsplanter, hallucinogene planter, tekniske planter og vinplanter. En stor del af de middelalderlige kulturplanter er "glemte". Det gælder især mange lægeplanter, trolddomsplanter, veterinærplanter og farveplanter.

Fig.1. Den smukke Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) er en berømt lægeplante og farveplante. Arten dyrkes i flere af de moderne "klosterhaver" og "borghaver", som vi finder ved f.eks. Øm Klosteruin, Æbelholt Klosteruin, Vitskøl Klosteruin, Spøttrup og Vordingborg Slotsruin. Ingen af disse steder er det dog en oprindelig dansk genotype, fra f.eks. Hindsgavl Slotsruin, Kalø Slotsruin eller Bastrup Stenhus, som dyrkes. Efter Simon Paulli (1648).

Nordisk Genbank bør inddrages

Nordisk Genbank har som formål at bevare genressourcer af alle kulturplanter. Forfatteren opererer med 250 middelalderlige reliktplanter. At redde 250 af de ældste danske kulturplanter falder smukt inden for Nordisk Genbanks formål. Nordisk Genbank har allerede projekter omkring f.eks. gamle prydplanter, lægeplanter og krydderurter.

Men det haster med at iværksætte et registrerings- og indsamlingsarbejde. Bestandene bliver stadig mindre og 70 af reliktarterne er enten sjældne/meget sjældne eller akut truede af udryddelse.

Som eksempler på truede arter kan nævnes Rapunsel-Klokke (*Campanula rapuncu-*

lus) og Pebermynte (*Mentha x piperita*) ved Tirsb ek Slot. Det samme g elder Kransburre (*Marrubium vulgare*) ved Eskilsø Klosterruin. Vi kan også n evne Katteurt (*Nepeta cataria*) ved Kalø Slotsruin, Sommer-Hyld (*Sambucus ebulus*) i Rønde, Galneb er (*Atropa belladonna*) ved  lholm Slot, Slangeurt (*Polygonum bistorta*) ved Hald Hovedgård, Tvebo Galdeb er (*Bryonia dioica*) på Viborg Borgvold, Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*) i Dynt, Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*) på Christiansø, Maj-Rose (*Rosa majalis*) ved Stadil Kirke osv. osv. Endnu et eksempel er Slangerod (*Aristolochia clematitis*) ved Koldinghus Slot, Store Rise og Vive kirker og i Lang . De usædvanligt rige bestande af reliktplanter ved hovedgårdene Tirsb ek, Borreby og Holsteinborg kan også nemt forsvinde.

Overalt trues reliktplanterne af uvidenhed, da det endnu er de færreste som ved, hvad levende fortidsminder eller reliktplanter er.

Alt i alt ville det være hensigtsmæssigt om Nordisk Genbank snarest blev inddraget i bevarelsen af de ældgamle truede reliktplanter.

Indsamlingen af reliktplanterne sker nemmest ved fr  og frugter. I almindelighed har arterne god frugtsætning. F.eks. sætter alle de 26 reliktarter ved Kalø Slotsruin rigeligt med fr  og frugter. Det samme g elder de 25 arter af oprindelige relikter ved  m Klosterruin. På en kulturbotanisk rig lokalitet, f.eks. en borg, hovedgård eller en landsby, kan der under en ekskursion i oktober på blot nogle få timer indsamles fr  og frugter af 15-20 reliktarter.

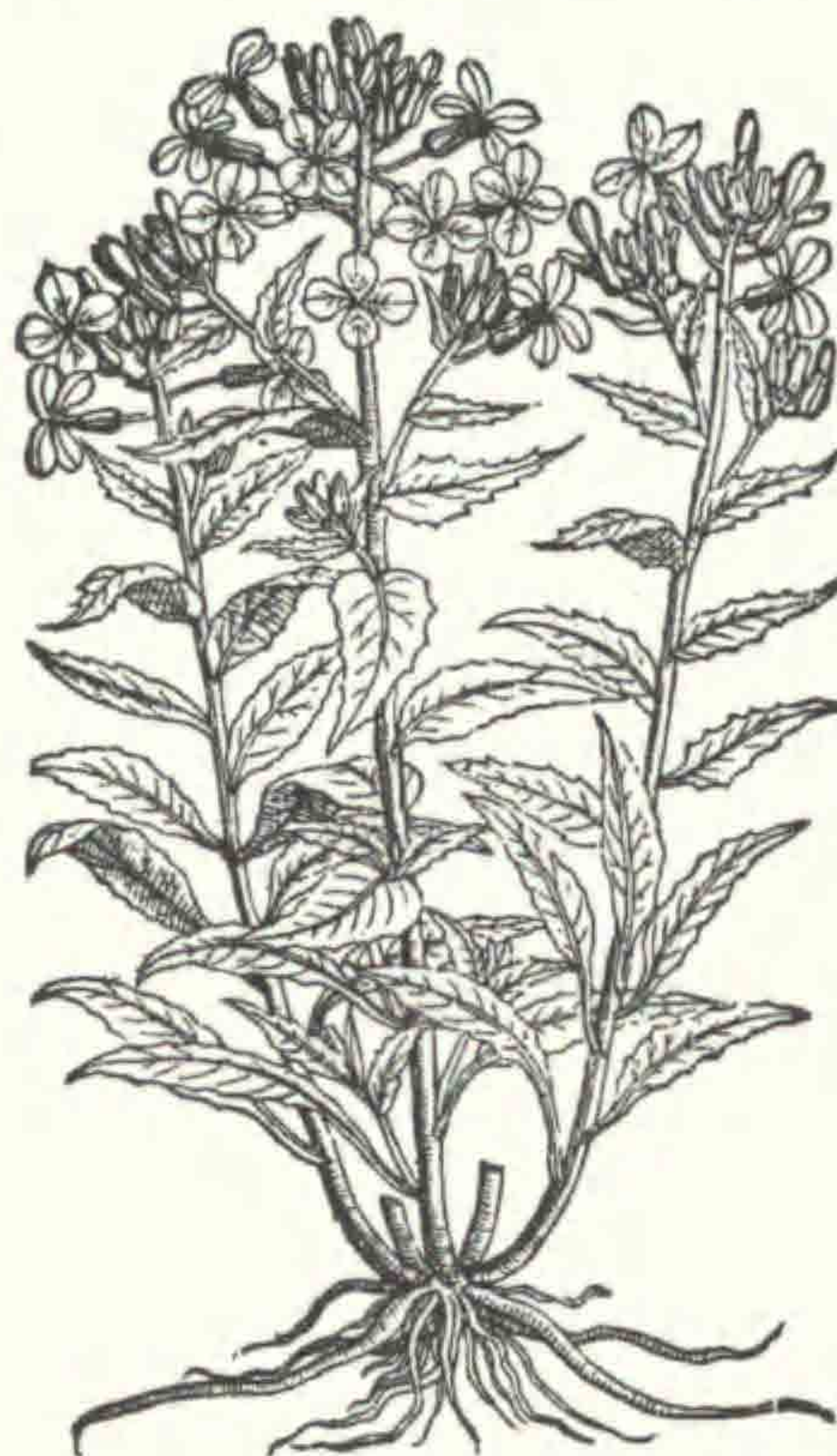

Fig. 2. Den smukke og ualmindeligt velduftende Natviol (*Hesperis matronalis*) er ret almindeligt dyrket, især i gamle haver. De oprindelige provenienser finder vi ikke mindst ude i pr steg rdslundene og ved kirkerne. Efter Simon Paulli (1648).

Forfatteren har i perioden 1994-2007 registreret reliktplanter på 2300 lokaliteter: klostre, borge, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, præstegårdslunde, landsbyer, kirker, fiskerlejer og købstæder. Men hundredvis af lokaliteter (især møllegårde, præstegårde, hovedgårde og landsbyer) mangler stadig at blive undersøgt. Af ganske særlig interesse i genbank-sammenhæng er de lokaliteter, som med sikkerhed er uforurenede frøkilder. Det gælder f.eks. isolerede borgruiner som Kalø, Sprogø og Hindsgavl og f.eks. Eskilsø Klosterruin.

Forældede lægeplanter og køkkenurter fra oldtiden?

Simon Paulli omtaler i sin Flora Danica fra 1648 talrige lægeplanter. Paulli angiver omhyggeligt, om arterne dyrkes, eller om de kun vokser vildt. Det er bemærkelsesværdigt, at en hel række klassiske, indførte lægeplanter og køkkenurter ikke omtales som dyrkede, men kun som vildtvoksende. Sådanne arter er berømte lægeplanter og køkkenurter som Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Kransburre (*Marrubium vulgare*), Katteurt (*Nepeta cataria*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Glat Burre (*Arctium lappa*) og Stolthenriks-Gåsefod

(*Chenopodium bonus-henricus*). Det kan måske konkluderes, at disse indførte arter allerede er gået af mode ved 1600-tallets midte. For dyrkede har de været på et tidspunkt. Men når de ikke nævnes som dyrkede af Paulli, kan det skyldes, at de "voxer overflødig" i landsbyernes grøfter, diger, hegn osv. Da de var så almindeligt vildtvoksende, var der jo ingen grund til at dyrke dem, som Paulli argumenterer. Men hvis arterne ikke blev dyrkede i 1600-tallet, så må de altså have været dyrket inden da. Altså måske i den tidlige middelalder - eller før.

Fig. 3. Ølbrygningsplanten, lægeplanten og køkkenurten Humle (*Humulus lupulus*) er almindelig som relik, især i landsbyerne. Men det er ude ved middelalderborgene, at vi finder Humlens ældste provenienser, som forfatteren har fundet knap en snes af. Disse ældgamle typer af Humle har uden al tvivl interesse for flere af de mange, nyopståede microbryggerier. Efter Simon Paulli (1648).

Det er ikke usandsynligt, at Paulli's forældede lægeplanter og køkkenurter repræsenterer levn efter oldtidens kulturplanter. Sådanne urter må være af ganske særlig interesse i genbank-sammenhæng.

Nødvendig in situ bevaring

Indsamlingen af reliktpanterne til gémbanken er nødvendig, men kan ikke erstatte in situ-bevaringen. De gamle urter hører hjemme derude i landsbyernes og fiskerlejernes charmerende miljø, hvor de står og fortæller historie i lundene, på tofterne, i forsømte haver, i hegnene og hækkene, på gadejorden og vejkanterne og på alle de andre stumper af smånatur. Og selvfølgelig skal de også bevares ude ved alle ruinerne, slottene, gårdene og kirkerne. Det er på disse oprindelige voksesteder, at reliktpanterne primært skal bevares. Visse dyrearter kender vi efterhånden næsten kun fra zoologiske haver, og det er mægtig godt, at de bliver bevaret i de zoologiske haver. Men naturvenner så nu meget hellere dyrene bevaret derude i naturen, hvor de naturligt hører hjemme. Det samme gælder reliktpanterne, som frem for alt hører hjemme i vores nærmiljø.

Fig. 4. Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) er en af de 22 dvaleplanter, hvis frø kan ligge i dvale i århundreder. Hvis frøene ved gravning kommer op i iltrige lag, kan de spire. Sådanne planter er virkelig levende fortidsminder. Man ser ofte nogle dvaleplanter spire frem, når der graves ved klostre, borge og i bymidter. Kongelys blev både anvendt som lægeplante, farveplante, kosmetikplante, téplante og som teknisk plante. Efter Simon Paulli (1648).

Litteratur

Paulli, S., 1648: Flora Danica. – København.

* Bernt Løjtnant, Platanvej 61,2 - 8900 Randers

Små meddelelser

Johan Lange, professor, dr.phil. 1. marts 1911 – 5. maj 2007.

Johan Lange, Havebrugshistorisk Selskabs eneste æresmedlem, tidligere formand og redaktør af "Fra Kvangård til Humlekule", sov stille ind den 5. maj 2007.

På Moseskrænten i Søborg, hvor Johan boede sammen med sin kone Risse, havde de en stor aflang have på en meget stejl skråning ned mod Utterslev Mose. En have fyldt med store træer, buske og stauder. Især mange af middelalderens planter. Nederst i haven dyrkede Johan køkkenurter. Blot det at bevæge sig nederst i haven og tilbage igen svarede til næsten en hel dags motion.

Her ved Utterslev mose havde Johan rig lejlighed til at dyrke sin interesse for fugle. Bl.a. iagttog han flere gange rørdrum. De sidste par år måtte Johan dog nøjes med at iagttage fuglene ved foderbrættet og på terrassen. Under sit arbejde med bogen "Værn og våben i kirker og klostre" der udkom i 1987, havde Johan også rig lejlighed til at studere kirketårnenes fugle som ugler og tårnfalke.

Mange studerende har haft Johan Lange i havebrugsbotanik. Mange var glade for botanikken, men nogle havde ikke botanik som deres bedste fag. Op til eksamen kunne Johan berette om forskellige små oplevelser, han havde haft med studerende. Til eksamen skulle den studerende aflevere et større herbarium. En studerende afleverede et herbarium med mange planter, som blev dyrket i middelalderen, alle indsamlet i Kalundborg. Det var planter, der havde Johans store interesse, men for ham var voksestederne i Kalundborg ukendte. Så ved eksamensbordet blev den studerende udspurgt nærmere om findestederne. Efter nogen tid måtte den studerende indrømme, at planterne var indsamlet i Landbohøjskolens have.

Johan kom vidt omkring, når borge, kirker og klostre skulle besøges, selvom han ikke havde bil, men så blev cyklen og knallerten taget i brug eller venner gav ham et lift.

Efter en større tur til Afrika, dog med fly, var det nær gået galt. Efter at være kommet hjem til Søborg, opdagede Johan, at han havde glemt alle sine botaniske optegnelser i flyet. Tilbage i Kastrup lufthavn erfarede Johan at flyet var gjort rent og alt var smidt ud. Johan gav ikke op og fik tilladelse til at lede i et større bjerg af affaldssække. Efter lang tid søgen var der gevinst, og Afrika-turen var reddet.

Johan Lange var født og opvokset i Ribe. En by som stod hans hjerte nær, og som han senere vendte tilbage til bl.a. i form af artikler.

Johan Langes sidste artikel blev bragt i Fra Kvangård til Humlekule nr. 33. Den var om reliktpanter ved Esum kloster og abbed Vilhelm. Indtil da havde Johan Lange en meget omfattende produktion af videnskabelige publikationer, der spændte over flere

forskellige discipliner indenfor naturvidenskab og humaniora. Bl.a. kan Johans artikler ses i Nationalmuseets Arbejdsmark, Kuml, Årbog for Historisk-Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, Dansk Dendrologisk Årbog, Fra Kvangård til Humlekule, Mark og Montre, m.fl. Blandt bøgerne er det især trebindsværket "Ordbog over Danmarks plantenavne" fra 1959-1961, opdateret i 1993 og "Kulturplanternes indførelshistorie fra 1994 opdateret i 1999, der har vundet stor udbredelse.

Johan Lange har haft en lang faglig karriere, der begynder som hortonom, gartner, havebrugslærer, Mag. Scient i botanik 1946, dendrolog i 1950 ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, professor i havebrugsbotanik 1964 til 1981, Dr. Phil. fra Århus universitet med afhandlingen: Primitive Plantenavne og deres gruppering efter motiver. Derudover har Johan Lange modtaget mange hædersbevisninger, bl.a. Hjalmar Hartmanns Ærespræmie, og været aktiv i mange foreningers bestyrelser.

På hjemmefronten havde Johan, sammen med sin kone Risse også succes. Et hjem der ikke kun var fyldt med planter, men også med musik og sang, samt 5 børn, børnebørn og oldebørn.

Finn T. Sørensen

Johan Lange, nederst i sin have på Moseskrænten i Søborg

Professor Sven-Ingvar Andersson, 1927 - 2007

Havekunsten mistede i sommeren 2007 en af sine store kunstnere. Professor Sven-Ingvar Andersson født i Skåne i 1927, blev uddannet som landskabsarkitekt fra Alnarp og i kunsthistorie fra Lund Universitet og ansat som landskabsarkitekt i Stockholm og Helsingborg, herfra blev han af professor C.Th. Sørensen kaldt til København, hvor han underviste på Kunstakademiets Arkitektskole og blev udnævnt til professor i 1963 som C.Th.'s efterfølger. SIA, som han kaldtes, virkede her til sin pensionering, samtidig med at han drev sin egen tegnestue i København.

Der er skrevet talrige meget smukke og personlige nekrologer i forbindelse med dødsfaldet, der indtraf efter kort tids sygdom, og flere mindetaler blev holdt ved hans begravelse i Sdr. Sandby fødesognet udenfor Lund.

Også her i Fra Kvangård til Humlekule skal Sven-Ingvar Andersson mindes. Hans interesse og viden om og fornemmelse for historiske anlæg var legendarisk, hvad hans sidste store litterære arbejde: "Europas store haver – atlas over historiske planer." (anmeldt i årsskrift nr. 36 i 2006) vidner om.

Det var et arbejde SIA gik op i med liv og sjæl, mange er de samtaler, vi har haft i hans hyggelige køkken i lejligheden på Christianshavn, om hvilke planer der skulle med i bogen. Problemer med at skaffe brugbare reproduktioner af planerne var et andet problem, som andre hjalp med.

Selskabets medlemmer fik lejlighed til at besøge Marnas, hans egen have i Skåne på ekskursionen i 2005, hvor Sven-Ingvar gæstfrit tog imod og viste rundt i sit eksperimentarium, og hvor især den berømte "hønsegård" med de formklippede tjørn vakte undren og beundring.

Sven-Ingvars værklister er lang og spænder vidt fra anlæg i Wien, Amsterdam og Skt. Petersborg og ikke mindst anlæg i det sydlige Sverige og Danmark. Her vil jeg især fremhæve hans delvise rekonstruktion af Tycho Brahes Uranienborg på Hven som et interessant anlæg. Han valgte kun detaljeret at rekonstruere 1/4 af anlægget og når jeg bruger ordet rekonstruere, så kræver det en nærmere omtale. Dette begreb definerede Sven-Ingvar så levende i nr.5-6 af Landskab 1993 - et dobbeltnummer med særlig vægt på bevaringsværdige haver. I artiklen fik han behandlet problematikken om restaurering af historiske haver meget klart, idet han opstillede 3 bevaringsprincipper for en historisk have, nemlig restaurering, renovering og fri fornyelse og fik ved eksempler fra indland og udland forklaret, hvad der skulle lægges i de udtryk. Sven-Ingvar sluttede med at forklare, hvad der lå i de tre udtryk: "Locus amoenus, det dejlige sted, Genius loci, stedets ånd og Teatrum orbi." "Man kan ikke arbejde med gamle haver uden at spørge sig selv, hvad de egentlig har på hjerte." "Hvad de vil sige os!" "Det er klogt at lytte til budskabet, før man vælger bevaringsprincip. Går man ud fra, at en have er et

sted, hvor der er dejligt at være, et sted, som er i samklang med naturen, og et sted, som i sig selv er et budskab, så kan man forsigtigt gå i gang med opgaven.” ”Så må man arbejde logisk, systematisk og rationelt.”” For lad gå, at enhver have er et stykke teater, en illusion, men en illusion skal være autentisk. Man skal kunne tro på den og bevæges af den, også selv om man ved, at man bliver narret. Ligesom i teatret.”

Vi vil savne Sven-Ingvar Andersson.

Jette Abel

Sven-Ingvar Andersson, siddende yderst til højre, sammen med medlemmer af Havebrugshistorisk Selskab ved et besøg i 2005 i Sven-Ingvars egen have, Marnas, i Skåne.

Danmarks første Landskabsarkitekt, Asger Ørum-Larsen fylder 95 år

Det var Asger Ørum-Larsen, der indførte den nye fagbetegnelse ”landskabsarkitekt”, da han tog et diplomkursus i Landskabsplanlægning hos arkitekt Brian Hackett ved Durham University (senere Newcastle) i England i 1950erne.

Professor C.Th. Sørensen, protesterede imod den nye fagbetegnelse, men efter ca. 10 år blev den accepteret af alle, også af dem uden særlige uddannelse. C. Th. Sørensen kaldte sig altid kun havearkitekt.

Landskabsarkitekt og havehistoriker, Dip. L.D. Asger Ørum-Larsen har været og er en flittig skribent, med over 100 havebrugshistoriske publikationer, hvoraf mange er trykt i *Fra Kvangård til humlekule*.

Gennem tiderne har Asger Ørum-Larsen opbygget et meget stort privatbibliotek på 20.000 bind. Asger Ørum-Larsen, der den 1. februar 2008 fylder 95, er stadig en meget aktiv havebrugshistorisk forsker.

Finn T. Sørensen

Bog anmeldelser

John Henriksen:

Dronning Ingrid's køkkenhave....i Gråsten Slotshave

Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab

1.udgave 2005, 110 sider

Pris 172 kr

ISBN 87-7026-437-6

Forhenværende slotsgartner ved Gråsten Slotshave John Henriksen har skrevet en veltilrettelagt, let læst og velformuleret bog om køkkenurter med erfaringer fra sit arbejde i Gråsten Slotshave og erfaringer fra et langt liv som landskabsarkitekt, tidligere slotsgartner ved Sorgenfri og Marienborg slotshaver, der dengang også havde køkkenhaver. Desuden har John Henriksen været forfatter til en række havebøger og faglige artikler og er stadig en beleven foredragsholder.

På bogens første 20 sider beskrives Gråsten Slotshaves historie, Dronning Ingrid's tilgang til haver og haven på Gråsten. John Henriksen beskriver samtidig sin egen oplevelse, som en af landets sidste rigtige herskabsgartnere, en munter og historisk set interessant beskrivelse af oplevelser, rutiner og arbejdstilrettelæggelse i en kongelig 'sommerhave'.

Dernæst følger en generel beskrivelse af, hvor og hvordan man bedst muligt anlægger en køkkenhave med gode råd om placering, jordbundsforhold, gødskning, økologi, redskaber, skadedyr, såning og meget mere.

Endelig beskrives en meget lang række af de forskellige køkkenurter, frugt- og bærsorter, som har været dyrket i Gråsten Slotshave, inklusiv grundig vejledning i dyrknings-

teknik. Hertil kommer et meget vigtigt afsnit om de sommerblomster og stauder, som også blev produceret i køkkenhaven enten på friland eller i de 3 små væksthuse, samt fortælling om, at man også havde opdræt af karper og krebs, holdt dværghøns og undulater, som året rundt gav liv i væksthuse. Selv om dette afsnit ikke fylder mange sider, beskrives vigtige detaljer i køkkenhaven. F.eks. var der altid afsat plads til dyrkning af blomster velegnet til afskæring, i den såkaldte skærehave. Så havde man altid blomster til vaser og blomsterdekorationer og behøvede ikke at 'plyndre' havens blomsterbede.

Køkkenhaven har fået en renæssance, og der udgives en lind strøm af bøger om den økologiske køkkenhave, alt om køkkenhaven, alverdens krydderurter, dyrkning af medicinske planter og mange mange flere. Man kan derfor spørge sig selv om berettigelsen af endnu en bog om emnet, som ved en unuanceret betragtning markedsføres med Dronning Ingrid som 'trækplaster'.

Set i et kulturhistorisk og havehistorisk perspektiv er bogen særdeles og yderst relevant. Jeg hæftede mig indledningsvis ved bogens forord, hvor forfatteren skriver: "Samtidig er det også mit håb, at omtalen af Dronning Ingrids virke for havedyrkningen i Danmark kan medvirke til en større forståelse for blandt andet Gråsten Slotshave, hos de bevilgende statslige myndigheder i København.

Havekunst og havedyrkning hører også til vores danske kulturarv. Gråsten Slotshaves gartneri var Danmarks sidste rigtige herregårds- og slotsgartneri indtil 2001."

Jeg opfatter John Henriksens kommentar som et nødråb om at Slots- og Ejendomsstyrelsen (den statslige myndighed under Finansministeriet, som har ansvaret for de kongelige haver), systematisk og langsomt er ved at nedlægge den havehistoriske kulturarv, som staten netop skulle bevare og vise offentligheden. Styrelsen har gennem de seneste år nedlagt Inspektoratet for de Kongelige Haver, behændigt fået slettet Loven om Statshaverne og nu også fået nedlagt den sidste kongelige urtehave i Jylland. På trods af udsagn om det modsatte er havernes driftsbudgetter systematisk blevet beskåret. Der er ikke mere tilstrækkelig sammenhæng mellem planlægning og drift, som er så umådelig vigtig for bevaring af haverne som historiske dokumenter.

Hvem gør noget? John Henriksen har forsøgt. Lægger ingen mærke til hans nødråb, har han med bogen i det mindste bidraget til en dokumentation af, hvordan en kongelig urtehave engang blev drevet og værdsat. Det er i havehistoriske sammenhænge nok så vigtigt for kulturarven.

Jens Hendeliowitz, landskabsarkitekt maa, cand. hort.

G.N. Brandt (red.):

Den klassiske danske ROSENBOG

Askholms Forlag

123 sider

Pris 168 kr

ISBN: 978-87-91679-10-0

Denne lille rosenbog er en genudgivelse af første udgaven af "Roser, En vejledning for Havevenner" fra 1915 under redaktions af G.N. Brandt og med række af datidens planteeksperter som forfattere. Der er tilføjet et forord af roseneksperten Torben Tim samt en liste over supplerende nyere rosenlitteratur.

Gennem alle sine forfattere behandler bogen alle de aspekter en rosendyrker interesserer sig for. I et kapitel behandler G.N. Brandt rosens historie i Danmark. Rosens indførsel, dens anvendelse i folkeviser, rosengårde, rosenlunde og digtning. Og Rosenborg levede rigtigt op til sit navn. Her sørgede Christian den IV for plantning af 1500 roser. I Frankrig begyndte den helt store rosenforædling omkring 1800, der betød fremkomsten af mange rosensorter, remonterende, højstammede, potte, til drivning, afskårne m.m. Allerede i 1842 kunne handelsgartner Martin Hansen udgive en fortegnelse på ca. 240 arter og varieteter.

Selve rosenslægtens inddeling omtales af docent ved Landbohøjskolen G.A. Becker.

Rosenhaven varetages af havearkitekt Birger Errboe. Her behandles en række af de hensyn, der skal tages ved valg af rosensorter, plantning, og der vises planer over rosenhaver.

Selv i den mindste haver, hvor der ikke er plads til rosenbede, er der plads til klatreroser op ad en søjle eller mur. Klatrerosers og buskrosers mange sorter behandles af overgartner K.B. Klixbüll.

Rosernes kultur, jordens tilberedelse, plantekvalitet, et udvalg af rosensorter til danske forhold, plantetid, plantning, beskæring, gødskning, vinterdækning og formering varetages af Dines Poulsen fra D.T. Poulsens planteskole.

Apoteker J. Lind gennemgår de vigtigste rosensygdomme og skadedyr. Meget af det J. Lind gør opmærksom på er stadig gældende i dag, næsten hundrede år efter. F.eks. de små mejser der behændigt piller grene og kviste fri for insekter. Men de bekæmpelsesmidler, der omtales, anvendes ikke i dag.

"Den klassiske danske ROSNBOG" er en anbefalelsesværdig rosenbog, hvor meget af det, der gjaldt for næsten hundrede år siden, stadig er god latin. Mange af de rosensorter, der omtales i bogen, er stadig i handelen.

Finn T. Sørensen

Morel, J.-P., J.T. Juan & J.C. Matamala (red.):

The archaeology of crop fields and gardens.

Centro Universitario Europeo per i beni Culturali Ravello. Bari. 2006

344 sider.

ISBN: (10)88-7228-482-1.

Denne bog indeholder 26 indlæg fra en konference i Barcelona, juni 2006. Halvdelen af indlæggene er på italiensk eller spansk. Den anden halvdel er på engelsk. Artiklerne falder i 3 hovedafsnit: I. Markafgrødernes arkæologi, II. Havers arkæologi og III. Museologi og tydning af markafgrøder og haver i arkæologiske udgravninger.

Artiklerne kommer vidt omkring. Fra nordamerikanske indianere til Maya-indianerne. Flest artikler er der om middelhavs-området's antikke kulturer, f.eks. en artikel om det antikke Pompei's grønne områder og en artikel, hvor der gives palynologiske beviser for det gamle Pompei's haver og markafgrøder. Andre artikler omhandler f.eks. det minoiske Kreta's haver. En anden behandler det østlige middelhavs græske og romerske haver. I en tredje gives der forslag til etableringen af en historisk park ved det græsk-romerske teater Taormina. Et enkelt bidrag omhandler en nordisk have, nemlig haven ved Milde, som var Dominikaner-kloster fra ca. 1240 – 1528. Renæssance-have-anlægget ved gården er undersøgt taxonomisk, dendrologisk, pollenanalytisk og arkæologisk. Særligt havens gamle Buksbom (*Buxus sempervirens*) er undersøgt. Desuden er registreret reliktpanter som f.eks. Slangeurt (*Bistorta officinalis*), Krans-Lilje (*Lilium martagon*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*), fyldt Maj-Rose (*Rosa majalis* var. *foecundissima*) og ca. 30 andre, som formodes at være fra før 1900. Bogens artikler er dybtgående, og da bogen er den første af sin art, anbefales den hermed.

Bernt Løjtnant

Jørgensen, Per M. (red.):

Botanikkens historie i Norge.

Oslo 2007.

Rigt illustreret. 396 sider.

ISBN 978-82-450-0499-1.

428 Nkr.

Botanikkens historie i Norge er den første bog, som beskriver udviklingen af faget botanik i Norge.

Botanikkens historie beskriver botanikken i Norge fra forhistorisk tid til 1964. Historien fra før 800 til 1905 beskrives over de første 61 sider. Herefter følger mere detaljerede afsnit om anvendt botanik, eksperimentel botanik, etnobotanik, fanerogamernes og kryptogamernes botanik, palæontologi, plantegeografi og økologi. Til sidst følger et interessant afsnit om perspektiverne i norsk botanik.

Botanikkens historie er rigt illustreret med originalmateriale, hvilket gør det til en fornøjelse at bladre og smålæse i bogen. Illustrationerne er for en stor dels vedkommende hentet i herbarier og arkiver, og de fleste af illustrationerne har ikke tidligere været publiceret. Illustrationerne er for en dels vedkommende i farver.

Bogen er skrevet i et let læst sprog, som uden problemer kan læses af danskere.

Afsnittet om etnobotanik er af særlig interesse for vort selskabs medlemmer. Afsnittet, som er på 8 sider, er skrevet af Liv Borgen. Afsnittet omhandler blandt andet store norske botanikere som Ove Arbo Høeg, Jens Holmboe og Rolf Nordhagen.

Man forlanger ofte af en anmelder, at han også skal være kritisk, læs: negativ. Men det er nu svært at finde noget at kritisere i denne dejlige bog. Selvfølgelig ville det have været rart, om bogen gik helt frem til 2000. Man kunne også ønske sig, at der var fortegnelser over alle de norske botanikeres publikationer. Sådanne findes i vor danske pendant til Botanikkens historie: Carl Christensen, Den danske Botaniks Historie, 1924-26. Botanikkens historie er heller ikke så udførlig som Den danske Botaniks Historie. Men det er på den anden side vanskeligt at kritisere en bog for, at den koncentrerer sig om det væsentligste.

Botanikkens historie i Norge er en fremragende bog, som varmt kan anbefales alle, som har interesse for Norge, botanik og kulturhistorie, og sin størrelse og udstyr til trods, er bogen billig.

Bernt Løjtnant

Olof Kåhrström (red):

FRÅN PIER DE` CRESCENZI TILL ALBRECHT THAER

Om några märkvärdigheter i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens biblioteks äldre Boksamling

Kungl. Skogs-och Lantbruksakademien

Med ett bidrag om de handskrivna växtanteckningar i Tycho Brahes exemplar av Pier de` Crescenzis *New Feld und Ackerbau* av Kjell Lundquist

276 sider

ISBN 91-85205-34-6

Pris 200 Skr

Det er en smuk og vægtig bog med en farvegengivelse af en 1700-tals blomsterbuket på smudsbindet og en kaktusblomst på selve bindet.

I forordet filosoferer forfatteren, der er bibliotekar, over værdien af ældre bøger i dag, hvor bøger kan købes i supermarkedet. Han fortæller om sin indgang til det personlige udvalg af mærkværdigheder fra Kungl. Skogs- og Lantbruksakademiens biblioteks (KSLAB) ældre samling i perioden indtil 1850, som han har foretaget.

I første kapitel redegøres for KSLAB's oprettelse, hvilke samlinger, der er indgået i biblioteket og hvilke bidragydere, der har indkøbt bøger til samme.

Derefter forklares begrundelserne for udvalget af de omtalte værker. Nogle er udvalgte, fordi de er interessante ud fra idé- eller agrarhistoriske perspektiver, nogle fordi de er smukke og eksklusive objekter, for mange er der for øvrigt sammenfald. Udvalget er ikke repræsentativt for samlingens indhold mere undtagelsen.

Blandt de udvalgte værker er, som titlen antyder Pier de` Crescenzis *De omnibus agriculturæ* trykt 1548. Crescenzi levede fra ca. 1233-1320. Den er illustreret med træsnit og bibliotekets ældste værk, også *Crescenzis New Feldt und Ackerbau* (Frankfurt 1583) en tysksproget udgave, der har tilhørt Tycho Brahe findes i KSLAB.

Der følger en gennemgang med rige illustrationer fra en række værker af udenlandsk eller svensk oprindelse, heriblandt lantbrukshandlebøger og husholdningsböcker, botanik- og örtaböcker. Her kan nævnes Simon Paulli's *Flora Danica* fra 1648 med 4 af plancherne gengivet og værket *Planta selectae* fra 1750-73 med pragtfulde farvelagte plancher, samt blomstermaleren og gravøren Pierre-Joseph Rédoutés *Les Liliacées*.

Under kapitlet *Trädgård* omtales Jean-Baptiste de la Quintenies *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers*, som udkom første gang 1690. Quintenie endte som ansvarlig for Ludvig d.14's køkkenhave i Versailles.

Også *Jardins anglo-chinois à la mode*, (Paris 1776-88) Georges Louis Le Rouges sjældne plancheværk er blandt KSLAB's skatte og omtales og illustreres i bogen.

Derefter følger afsnit om maskiner og redskap, byggnader, husdjur, veterinærmedicin og 10 andre emner alle med fine illustrationer fra værkerne. Gennemgangen slutter

med omtale af uppslagsverk och periodiska skrifter, hvorunder tyskeren Albrecht Thaer, oprindeligt læge får en fremtrædende plads, som grundlægger af et landbrugsinstitut udenfor Berlin, idet den undervisning og de idéer, der udgik herfra, fik indflydelse på det nydannede svenske Lantbruksakademi.

Olov Kårström slutter sin gennemgang af litteratur med en grundigere beskrivelse af den ovenfor omtalte *New Feldt und Ackerbau* af Pier de' Crescezis, der har tilhørt Astronomen Tycho Brahe.

Derefter følger landskapsarkitekt, trädgårdshistoriker Kjell Lundquists artikel.

Växer i Åkrar och Kryde Sängar Om de handskrivna växtanteckningarna i Tycho Brahes exemplar av Pier de' Crescenzis *New Feldt und Ackerbau*.

Kjell Lundquist går forsigtigt til værks og stiller følgende spørgsmål, idet der i 7. bog om köksträdgården er 48 håndskrevne tilføjelser og i 8. bog om lysthaven er 6.

Hvem tilføjede? Hvornår blev tilføjelsene skrevet? Hvorfor findes der bemærkninger til visse vækster og ikke til andre? Hvorfor kommenteres visse fakts om væksterne f.eks. deres svenske navne, voksesteder og farver på blomsterne, men ikke på andre? Er det tilfældighedernes værk, eller er de håndskrevne tilføjelser i Brahes eksemplar en del af en større botanisk horticulturel interesse og arbejde af bogens daværende ejer?

Efter disse spørgsmål følger en opgørelse over antallet af tilføjelser, deres sprog (svensk), vækstsorimentet og udvalget. Væksternes forekomst og voksested gennemgås, de anvendte svenske plantnavne kommenteres og diskuteres i forhold til navne anvendt af samtidens botanikere og andre forgrundsfigurer. Artiklen slutter, som den skal, med diskussion og Kjell Lundquists konklusion. Den vil jeg ikke røbe her.

Bogen er et interessant værk, der peger på nogle af de skatte, der befinder sig i Kungl. Skogs-och Lantbruksakademiens biblioteks ældre boksamling, den giver lyst til nærmere studier af samlingen. Bogen er desuden et vigtigt indlæg i debatten om, hvad der skal bevares, hvad der er en del af vores (her svensk) kulturarv.

Bogen er udgivet af Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, som *Skogs-och Lantbrukshistoriska meddelanden* 39, Stockholm.

Jette Abel

Ekskursionsberetninger

Aftenbesøg på Mariebjerg Kirkegård i Gentofte kommune den 6. juni 2007

17 af selskabets medlemmer mødtes med tidligere kirkegårdsinspektør Morten Falmer-Nielsen fra Gentofte kommune ved kapellet på Mariebjerg kirkegård kl. 19.

Morten Falmer-Nielsen er hortonom fra anlægslinien og har været ansat som leder fra 1966 til 2000, derefter som fuldtids kirkegårdskonsulent til 2004.

Morten Falmer-Nielsen har boet på Vintappergården med sin familie, den gamle gård på hvis jorder Mariebjerg Kirkegård kom til at ligge fra 1968 til pensioneringen, han har derfor fulgt og ledet Mariebjerg kirkegård i et helt arbejdsliv.

Morten Falmer indledte med en kort historisk redegørelse, kirkegården blev indviet i 1936, den blev tegnet af stadsgartner i Gentofte kommune G. N. Brandt opr. uddannet som gartner og ansat som graver ved Ordrup kirkegård også i Gentofte kommune. I Gentofte fandtes i forvejen den gamle kirkegård omkring Gentofte kirke og Hellerup kirkegård, der kom til få år efter Ordrup kirkegård i begyndelsen af 1900-tallet.

Morten Falmer førte os gennem kirkegården i rask tempo og gjorde ophold i forskellige af kirkegårdens gravrum. Første stop var i et af de to store gravrum nærmest kapellet, alle gravrum er omgivet af høje taks hække, og i dette gravrum er det også kraftige takshække, der indrammer gravene og danner den dominerende struktur, mens monumenter og øvrige beplantning underordner sig denne bortset fra et enkelt karaktergivende træ.

Fra et usædvanligt fælles monument på en urneplæne, en liggende stenkarm - oprindeligt en sten fra Lyngbyvej til hesteopstigning, fortalte Morten videre om kirkegårdens opdeling i en række rektangulære og kvadratiske rum omkranset yderst af en allé af skovfyr og inderst af en elmeallé, der siden elmesygen hærgede, er blevet erstattet af en allé af søjleavnbøg. Her fik vi også historien om næste mål Sydlige Urnedal, der er afgrænset af en del af fæstningsanlægget Nordfronten anlagt samtidig med Vestvolden, men iøvrigt er resterne af en gammel grusgrav. Brandt skabte her en naturbegravelsesplads med kampesten som monumenter og blomstereng som bund og uden synlig markering af det enkelte gravsted. Et meget populært gravfelt.

Videre gik turen til afd. 13 "Tsugalunden", et skovparti domineret af tsuga, fyr og lærk og med en frodig bundvegetation af bregner, vinca, vedbend og en række vilde planter heriblandt skvalderkål, som ikke bare findes i tsugalunden, men også i rabatterne i fyrrealléen. Morten fortalte, at de eneste ukrudtsarter, der jages, er brændenælder og bjørneklo. Tsugalunden var beregnet til mausolæer, af hvilke der til dato kun er opført 3. Næste gravrum var det betagende børnegravsafsnit, hvor Brandts tanke var, at man i stedet for at købe og indrette et gravsted til et dødfødt barn eller et tidligt dødt spædbarn, der måske

hurtigt blev glemt, hellere skulle indrette et gravrum med en plæne med mulighed for markering af gravstedet med diskrete små liggester, det krævede ikke individuel pleje. Gravrummet har i øvrigt bevaret den af G. N. Brandt oprindeligt tænkte udformning med et dominerende træ samt en kreds af buske i nogen afstand fra den omgivende hæk. Det gav mulighed for en etapevis udnyttelse af rummet.

Vi passerede den nytplantede processionsvej og flere af de mere særprægede gravrum blev besøgt bl.a. et gravrum med fælles kistegrave og Nordlige Urnedal, der som Sydlige Urnedal er en gammel grusgrav og fremtræder som blomstereng med lundagtig træbeplantning i periferien.

De sidste gravrum, vi besøgte, var Sekskanten og Skovafdelingen. Sekskanten med den store græsdækkede sekskant indrammet af brosten underdelt i mindre sekskanter som biceller med urnegrave, hvis lette løvtag nu dannes af *Sophora japonica* (pagode-træ) tidligere af uægte akarie (*Robinia pseudoacacia*). Skovafdelingen med trækorsene var som sagt det sidste gravrum, vi blev ledt ind i. Her var det igen skovbundsvegetation, der dannede bund og egetræer, der var overstandere, mens de enkelte gravsteder kun var markeret med et trækors. Et efter min mening et meget smukt og stemningsmættet gravrum. Et gravrum med en vis uniformering, som nok faldt efterkrigsgenerationen lidt for brystet med mindelser om anden verdenskrigs soldaterkirkegårde, men som nu igen er blevet accepteret.

Hermed var kirkegårdsvandringen til ende. Vi sluttede, som vi begyndte, ved kapellet. Morten Falmer-Nielsen oplyste, at det var muligt at købe en bog om Gentofte kommunes kirkegårde, af hvilke der som sagt er 4. Den er skrevet af ham selv og rummer dels de enkelte kirkegårdes historie og en meget fin registrering af bevaringsværdige gravminder

Tidligere kirkegårdsinspektør Morten Falmer-Nielsen fra Gentofte kommune sammen med deltagerne fra Havebrugshistorisk Selskab

og gravsteder, idet registreringen rummer en række interessante biografier over de, der i tidens løb er begravet på kirkegårdene, suppleret med fotos af mange af de enkelte gravminder. Det skal nævnes, at registreringen af Gentofte og Ordrup kirkegårdes monumenter bygger videre på den af Nationalmuseets gravmindekyndige,

cand. mag. Karin Krüger foretagne registrering. Den kunne købes på stedet. En meget spændende og inspirerende gennemgang af den smukke kirkegård, der er enestående i Danmark, skabt af G.N. Brandt, videreudviklet af havearkitekt Sven Hansen og ikke mindst af Morten Falmer-Nielsen.

Tak til Morten Falmer-Nielsen.

Jette Abel

Eftersommerekskursionen d. 15-16. september 2007 til Falster og Lolland

En kraftig blæst suste fra nordvest gennem Grønsund lørdag formiddag, da selskabets medlemmer mødtes ved mindestenen for Marie Grubbe ved det tidligere færgested fra Falster til Møn. Da alle tilmeldte var mødt op, kørte vi hastigt videre forbi Næsgård Agerbrugskoles statelige hovedbygning til Åstrup kirke, hvor vi studerede de interessante kalkmalerier, som tilskrives Elmelundemesteren, samt nogle ældre kalkmalerier og kirkens øvrige smukke inventar bl.a. en meget gammel dør. Kirken var en af de for Falster og Østlolland så karakteristiske lyserøde kirker med kamtakket kirketårn og murblændinger og tandbånd og et par interessante hoveder, hvortil der knytter sig et sagn, på det romanske skib. Kirkegården rummede enkelte gamle gravminder, men den stærke blæst indbød ikke til nærmere granskning.

Haven ved Moseby præstegård. (Fot. Elisabeth Skogstad)

Fra Astrup kirke gik turen i spredt fægtning til den til kirken hørende præstegård og have, der ligger i Moseby lidt syd for Åstrup. Præstegården er over 400 år gammel og haven meget stor og veldokumenteret. Selve præstegården er firelænget og stråtækt med en spændende bygningshistorie, men den var ikke inkluderet i programmet. Vi koncentrerede os om haven syd for bygningerne. Fra en sideindgang gik vi ind i den store have, som virkelig er imponerende. Den rummer i dag en stor plæne med en del gamle træer, et parterrebed i klassisk form med buksbomkanter og gamle roser i hjørnet mellem syd- og østfløjen og et stauedebed, der dog var noget tilgroet. Mod øst en lund hvorigennem der tidligere har løbet en å (nu rørlagt). Stier er klippet i græsset, og man føres gennem en tykning ned til et sumpet område, der tidligere rummede en dam og en vandomflydt ø med bord og stenbænk. Gennem vekslende plantninger af bøg, avnbøg og ask når man ned i bunden af haven, hvorfra der er udsigt over markerne syd for landsbyen bl.a. præstegårdsjordene. Følger man sydskellet kommer man frem til en åbning i hegnet ud mod markerne, den danner point de vue for en skrå havegang, der fører mod nordvest kantet af frugtbuske og stauder. Den fører halvejs op mod præstgården og ender i frugthaven, der har været meget stor med mange gamle frugttræer, der dog for en stor dels vedkommende er skiftet ud med nyere sorter. Ved vestskellet ligger en udsigtshøj og herfra fører en sti gennem et kvadrat dannet af fire træer, to kastanier og to lindetræer direkte gennem en lund og over plænen op til en havedør i præsteboligen. Vi fik en snak med provst Jens Lose i den fine parterrehave og takkede af.

Næste punkt var frokostpausen, som blev holdt i Kragenæs Havn på Falsters østkyst, her var heldigvis læ, de fleste satte sig på nogle bundgarnspæle og indtog den medbragte mad med udsigt over havnen og vandet.

På vej til næste mål Horbelev præstegårdshave gjorde vi et kort ophold ved voldstedet Bønnet slot, en borgruin fra 1500-tallets begyndelse bygget af en bror til byggherren til Glimmingehus i Skåne, i dag er der kun rester af underetagen og voldgraven at se.

Horbelev præstegårdshave ligger over for kirken i Horbelev. Også her en meget stor have på ca. 3 ha. For at komme ind til præstegården passerer man en lund, hvorefter præstegårdens hovedbygning ligger syd for en brolagt gårdsplads med en kæmpe hestekastanie i midten. Vi blev mødt af præstens mand, der viste os ind i haven syd for boligen. En velklippet stor plæne dannede bund i haven, der i øvrigt rummede mange spændende, gamle, solitære træer, frugthave, en høj og andre detaljer, den kvindelige præst kom hjem og ledsagede os rundt i haven. Præsten var meget imødekommende, og der kom en længere snak ud af besøget.

Så gik turen igen ud til Østkysten til det under Korselitse hørende "Generalens lysthus", der ligger i Tromnæs skov med udsigt over Østersøen. Det er tegnet af ark. Andreas Kirkerup opr. som et klassisk tempel senere ombygget til et romantisk stråtægt

hus med træsjøler, det rummer en sal, som kan ses gennem vinduerne. Navnet skyldes ejeren af Korselitse i 1770'erne generalmajor J. F. Classen, som lod det bygge.

Besøget i selve Korselitses have blev kortvarigt, da blæsten stadig var kraftig og stod lige ind i havens ret åbne vestlige ende. Også denne have rummede en del store træer bl.a. andet flere store stedese grønne. Den er anlagt i landskabelig stil af brødrene Mansa. Den nyklassicistiske hovedbygning er også tegnet af Kirkerup og huser det Classenske Fideikommis.

Fra Korselitse var der bare en kort køretur til bondehaven ved Andreigård på Sdr. Alslev Strandvej. Her ventede familien Philip og konsulent Jørgen Holm på dagens anden invasion. Andreigård er en gammel gård, hvor en del af haven er bevaret uændret siden slutningen af 1800-tallet. Der er slyngede gange og cirkulære bede samt et bredt bed med både gamle stauder, udplantningsplanter og frugtbuske. Vi blev guidet rundt i den store have af ejerparret, der var mange gamle og morsomme detaljer. Mellem haven og landevejen lå en professionelt drevet frugtplantage, husherrens hobby.

Familien var så gæstfri at servere hjemmebrygget æblejuice, the og hjemmebag for selskabet, det vakte stor glæde, og der blev snakket hyggeligt.

Derefter gik turen via Nykøbing Falster og Guldborgsundbroen til herregården Fuglsang, det tidligere refugium, der ligger på østkysten af Lolland. Her var det igen haven, besøget gjaldt. Haven blev i 1772 anlagt i landskabelig stil af Johan Ludvig Mansa. I 1864 blev den omlagt og udvidet af en gartner Westerby.

Fra parkeringspladsen mellem gamle lindetræer langs en hvid mur går man ind gennem en port til haven. Havegangen fører mellem spredte frugttræer med bl.a. det berømte Bodil Neergaard æbles stamtræ - opkaldt efter den tidligere frue på Fuglsang - hen til det lange parterrebed, tilplantet med udplantningsplanter mellem buksbomhække - en gammel tradition på stedet. Bag parterrebedet rejser sig en thuja, der i størrelse overgår de fleste, man går ind mellem de mange stammer, den består af, og er i en helt anden verden. Overfor thujaen ligger den yndefulde havepavillon. Længere nede i haven skærer en smal allé gennem haven, den kaldes "Mørkegangen" og består af tætplantede lind i den ene side og avnbøg i den anden side. En mur afslutter denne del af haven, bag denne lå den gamle køkkenhave, i dag et stort lidt tomt rum med bassin i midten. Sydøst for køkkenhaven fører en sti til Askelunden en blandet træplantning, den sprang vi over og gik i stedet langs havens østskel til udsigtshøjen med udsigt over markerne mod Guldborgsund. Herfra fører stier op mod den vandomkransede hovedbygning over store græsflader med en samling sjældne navngivne træer.

Da klokken var mange, sluttede vi den lidt hastige rundgang og begav os til de forskellige overnatningssteder.

Søndagens program startede med et besøg i herregården Søholts barokhave syd for Maribosøerne. Barokhaven, som stammer fra omkring 1700, har i dag ingen sammen-

hæng med hovedbygningen, tidligere knyttede den sig til et trefløjet bygningsanlægs østfløj, men den er for længst revet ned og den enfløjede hovedbygning ligger i dag omgivet af græsplæner vest for barokhaven. Haven er opdelt i tre afdelinger knyttet sammen omkring en bred midterakse og to parallelløbende sideakser. Nærmest bygningerne har der været et rektangulært bassin og et parterre delt af midteraksen, dernæst et halvcirkulært parterre omkranset af bosquet'er, i midten et cirkulært rum ligeledes omkranset af bosquet'er med en vandkunst i midten og endelig på begge sider af hovedaksen rektangulære bede til dyrkning af urter. Iflg. den gamle plan har der været bassiner både i midten af bedene og fint profilerede bassiner for enden af haven og akserne skulle ende i en pavillon. De to første afsnit af haven var på langsiderne omgivet af kanaler. I dag er kun hækkene og ruminddelingen tilbage, de gamle hække er forvoksede og er en blanding af lind, avnbøg, bøg og navr, de er nøgne forneden, og der er tegn på jordkomprimering langs hækkene. Søholt er en af de haver, som har fået et pengebeløb fra Realdania stillet til rådighed til restaurering. Der var blandt deltagerne uenighed om bevaringsværdien af barokhaven, som undertegnede dog støtter.

Fra Søholt kørte vi vestpå mod Nakskov, hvor målet først var Peter Hansens have og planteskole i Kappel. Alle fandt vej, og man enedes om at gå individuelt rundt i den store have, der rummer et væld af planter. Den kaldes Vestlollands Botaniske Have, og det er ikke overdrevet. Haven er påbegyndt af ejeren i 1980, og det er imponerende, hvad der er skabt på disse 27 år. Den ældste del af haven rummer en rhododendronsamling på over 1000 forskellige arter og hybrider, der er endvidere en stor samling hosta, hemerocallis og pæoner samt mange forskellige træer og buske.

Haven er delt op i flere afdelinger med vandhuller med vandplanter og frøer, desværre var det ikke den rette årstid vi besøgte haven, men artsrigdommen var overvældende og anlægget varieret og interessant i sin udformning. Vi blev i haven og holdt frokostpause og indtog resterne af madkurvene. Der blev også handlet ivrigt i plantesalget.

Derfra kørte vi til en anden kendt have nord for Nakskov – Købelevhaven, en botanisk og japansk inspireret have ligeledes privat. Også hertil kom alle frem, og der blev igen noteret planter og beundret sjældne eksemplarer, her er især den japansk inspirerede have interessant for ikke at glemme selve Zen-haven, den muromkransede grushave med spredte sten, mos og en enkelt plante, der ikke stod tilbage for de berømte haver i Japan. Ejeren fortalte stolt bla. om sine bestræbelser for at få lavet de rette tagsten til muren.

Efter disse to overvældende plantebesøg var deltagerne ved at være mætte af indtryk, og heldigvis var det sidste besøg på herregården og Rewentlov-museet Pederstrup med indlagt eftermiddagskaffe. Efter kaffen skiltes vi, det var op til de enkelte deltagere, hvor meget parken og museet trak, før man satte kursen hjemad.

Jette Abel

Forfattervejledning

Fra Kvangård til Humlekule udkommer en gang om året, normalt i december. Artikler og boganmeldelser skal være redaktionen i hænde senest 1. september. Artikler på under 2-3 sider anbringes under små meddelelser.

Teksterne må være maskinskrevne eller elektroniske sendt på diskette eller e-mail (fts@life.ku.dk) skrevet i Microsoft Word - eller evt. som ASCII-/ANSI-fil. Anvend venligst så få skrifttyper og koder som muligt og undlad tvungen orddeling.

Gældende retskrivning skal følges. Citationer anføres med citationstegn. Artiklens titel må meget gerne være oversat til engelsk. Noter anføres med et nummer og indskrives altid som slutsnoter. I litteraturlisten skrives forfatterens efternavne først, efterfulgt af initialer, årstal, artiklens titel, tidsskriftets navn, volumen, nummer og sidetal. Der bør altid leveres illustrationer til artiklerne i form af dias, papirfoto, stregtegninger eller elektronisk, som uddyber og supplerer teksten. Illustrationerne gengives som regel altid i sort/hvid. Teksten til illustrationerne bedes anbragt sidst i artiklen.

Der bringes ikke artikler, der har været bragt andetsteds.

Forfatterens uddannelse(titel) og arbejdsadresse bedes anført.

Indlæg sendes til: Finn T. Sørensen, Havebrugshistorisk Selskab, BVFB, Dyr lægevej 10, 1870 Frederiksberg C.

Indholdsfortegnelse

Bernt Løjtnant: Aldersrekorder for reliktpanter	4
Jacob Fischer: At have en herregårdshave	15
Annie Christensen: Vand i historiske haver – Gisselfeldhaven gennem 500 år .	23
Bernt Løjtnant: Bevaringsværdige gén-pools af reliktpanter	33
Små meddelelser	
Johan Lange, professor, dr.phil. 1. marts 1911 – 5. maj 2007	38
Professor Sven-Ingvar Andersson, 1927 - 2007	40
Danmarks første Landskabsarkitekt, Asger Ørum-Larsen fylder 95 år	41
Boganmeldelser	
John Henriksen: Dronning Ingrid's køkkenhave....i Gråsten Slotshave	42
G.N. Brandt (red): Den klassiske danske ROSENBOG	44
Morel, J.-P., J.T. Juan & J.C. Matamala (red.): The archaeology of crop fields and gardens.	45
Jørgensen, Per M. (red.): Botanikkens historie i Norge	46
Olof Kåhrström: FRÅN PIER DE' CRESCENZI TILL ALBRECHT THAER	47
Ekskursionsberetninger	
Aftenbesøg på Mariebjerg Kirkegård i Gentofte kommune den 6. juni 2007 .	49
Eftersommerekskursionen d. 15-16. september 2007 til Falster og Lolland . . .	51
Forfattervejledning	57